

KÖZLEMÉNYEK

III. Ince pápa *De miseria humanae conditionis* című traktátusának recepciója kódex-irodalmunkban. A *De miseria humanae conditionis* című traktátus, amelyet III. Ince pápa (1198–1216) még bíboros korában írt, a középkori contemptus mundi irodalom egyik legismertebb műve. Egykori népszerűségét bizonyítja egyrészt az a 672 kézirat és 52 ősnymtatvány, amely a művet megőrizte, másrészt a 34, egymástól független próza- és versfordítás.¹ E fordítások – két kivételtől eltekintve – mind a késő középkorban, a 14–15. században, illetve a 16. század elején keletkeztek.² III. Ince pápa művének népszerűségéről tanúskodnak továbbá azok a latin és népnyelvű írások, amelyek a műből kölcsönöznek hosszabb–rövidebb idézeteket. A művet mindenekelőtt a késő középkori vallásos (katekétikai, morálteológiai, aszkétikus) művek szerzői idézték előszeretettel, de mivel a contemptus mundi téma a humanista irodalomban is kedvelt volt, humanista szellemű alkotók is gyakran merítettek belőle. Példaként álljon itt néhány az ismertebb szerzők és művek közül: Albertano da Brescia (13. sz. eleje – 1270 k.): *Liber consolationis et consilii*, Johannes Nider (1380 k. – 1438): *Dispositorium moriendi*, Sienai Szent Bernardin (1380–1444): *Sermones*, John Wyclif (1320 k. – 1384): *Tractatus de mandatis divinis*, Eustache Deschamps (1346 k. – 1407): *Double lay de la fragilité humaine* Albrecht von Eyb (1420 – 1475): *Spiegel der Sitten*.³ A mű még Dantéra is inspiráló hatással volt.⁴ Jelenleg 17 latin és 20 népnyelvű írás ismert, amely a *De miseria humanae conditionis* című traktátust idézi.

A traktátust – mint már említettük – mindenekelőtt morálteológiai, katekétikai, aszkétikus művek szerzői idézték szívesen. Ilyen szövegek késő középkori kódex-irodalmunkban nagy számban találhatóak. Felvetődik a kérdés: kimutatható-e a recepció valamely formája a késő középkori magyar nyelvű vallásos irodalomban is?

Ami a fordításokat illeti, a középkori magyar irodalomban a recepciónak ez a formája hiányzik. De nem csak a fordítások terén állunk ilyen rosszul: eddig mindössze egy olyan szöveget sikerült találnunk, amely a *De miseria humanae conditionis* című művet forrásként használta. Ez a mű *A halálról* című traktátus, amelyet két kézirat, a Bod- és a Lobkowitz-kódex őrzött meg. A vélhetően a 16. század első negyedében keletkezett Bod-kódex e mű mellett még egy, az ember három ellenségéről szóló írást tartalmaz.⁵ A Lobkowitz-kódex, amely szintén a 16. század

¹ A népnyelvű recepcióról l. R. E. LEWIS: *Lotario dei Segni* (Pope Innocent III), *De Miseria Conditionis Humane*. Athens, 1978. 3kk.; LÓKÖS P.: 'Das buch von menschlicher eigenschaft.' Ein Beitrag zur volkssprachigen Rezeption Innozenz' III. im Spätmittelalter = MKsz (1992), 163–165.

² Uo. 164.

³ Uo. 163–164.

⁴ *Lexikon des Mittelalters*. Bd. III., München und Zürich, 1986. 190.

⁵ *Régi magyar kódexek*. 2. A bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI I., Bp. 1987.

első negyedéből való, imák, legendák és egyéb épületes művek mellett a Bod-kódex két szövegét tartalmazza.⁶ Mindkét kódex apácák számára készült.

A halálról szóló elmélkedés, amely minden valószínűség szerint egy eddig ismeretlen latin nyelvű mű fordítása, három részből áll.⁷ Az első rész elmélkedés a szörnyű és mindenkor várható halálról. Ennek forrását, amelyről a későbbiekben még szó lesz, Holik Flóris fedezte fel.⁸ A traktátus második részében egy vitézről olvashatunk, aki még a halál pillanatában sem akart megterni. E rész forrása a Coenred király lovagjáról szóló történet, amely Beda Venerabilis *Historia Ecclesiastica* című műve 5. könyvének 13. fejezetében olvasható.⁹ A magyar nyelvű történet mindazonáltal bonyolultabb, mint Beda *exempluma*.¹⁰ A harmadik rész az angyal és az ördög vetélkedése az elhunyt lelkekért. Ennek forrása ismeretlen, de rokonság fedezhető fel közötté és a *Zselizi feliratok* között. Ez utóbbi mű szoros kapcsolatban áll a *Dialogus de redemptione* című költeménnyel.¹¹

Minket itt most az első rész érdekel, ebben található ugyanis a *De miseria humanae conditionis* című műből származó idézet. Ez a rész a Jacobus van Gruitrode-nak tulajdonított *Aureum speculum animae peccatricis* 6. fejezetének (De morte semper timenda et ubique expectanda) szó szerinti fordítása. Rögtön a fejezet elején a szerző – pontos forrásmegjelölés nélkül – idézi a *De miseria humanae conditionis* 3. könyve 4. fejezetének utolsó mondatát.¹²

Et Innocentius: Haec frates attendite. Ecce qui paulo ante in deliciis et dives residebat in domo, ecce quam pauper iacet in tumulo. Et qui gloriosus incedebat in aula, ecce quam deformis et despectus iacet in tumba. Et qui vescebatur deliciis in cenacula, consumitur vermibus in sepulchro.

Ha összehasonlítjuk e mondatot a M. Maccarone által szerkesztett kritikai kiadásban található szöveggel, megállapíthatjuk, hogy az számos helyen eltér ettől:

Qui modo sedebat gloriosus in throno, modo iacet despectus in tumulo; qui modo fulgebat ornatus in aula, modo sordet nudus in tumba; qui modo vescebatur deliciis in cenaculo, modo consumitur a vermibus in sepulchro.¹³

Azt, hogy ez a változtatás Jacobus van Gruitrode-tól származik, vagy esetleg a *De miseria* egy szövegváltozatával van dolgunk, amelyet már az *Aureum speculum* forrásául szolgáló *De miseria*-kézirat is tartalmazott, nem lehet megállapítani. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adhassunk,

⁶ *Nyelvelméltár*. XIV. Lobkowitz codex. Közzéteszi VOLF Gy. Bp. 1890.

⁷ *Régi magyar kódexek*. 2. 16.

⁸ HOLIK F.: *Adalékok codexeknek forrásaihoz* = ItK 32 (1922) 121–130.

⁹ J. P. MIGNÉ: *Patrologiae cursus completus*, series latina, 95. 252–253.

¹⁰ KATONA I.: *Túlvilági látomások codexeinkben* = Akadémiai Értesítő 18 (1907). 503. Katona szerint a magyar szövegben kimutatható a *Visio Barontii* hatása is.

¹¹ SZABÓ F.: *Források kódexeink halál-szövegeihez* = ItK 1964. 689. Vö.: P. R. RUDOLF: *Ars moriendi*. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens. Köln–Graz, 1957. 47–48.

¹² HOLIK: *i. m.* 128. Holik az *Aureum speculum*nak azt a kiadását használta, amelyet ma az Egri Főegyházmegeyi Könyvtár őriz (HAIN 14901). Ő a művet Karthauzi Dénesnek tulajdonította, az újabb szakirodalom szerint a mű Jacobus van Gruitrode-nak tulajdonítható. Vö.: *Die deutsche Literatur des Mittelalters*. Verfasserlexikon. Hg. von K. RUH. Bd. III. Berlin–New York, 1981. 91–92.

¹³ M. MACCARONE: *Lotharii Cardinalis* (Innocentii III) *De miseria humanae conditionis*. Lugano, 1955. 80.

meg kellene vizsgálni a *De miseria humanae conditionis* kéziratállományát, a kéziratok — már említett — nagy száma miatt azonban ez reménytelennek tűnik.¹⁴

Ha megnézzük a magyar fordítást, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy annak a Maccarone-féle kiadás szövegétől eltérő változat szolgált alapul:

Vg mond ezrql zent Innocencius papa, Iay en zeretq at'am fiai. ezetekbe vegetek, Mert ime, ki eg keues idqknek elqtte yl vala q hazaba, naq fenesseggel kazdagsaggal, ime mel' zegeñql fezkik a koporsoba, Es ki naq dícqseggel, pompasaggal, spacialua idestowa az palotaba, ime mel' rutol, mel' ondokul, es meg vtaltatott fezkik az sirben, Es ki generqseges etkekkel iol lakik vala az ebelloq hazba, ime mastanaba az fergektql, meg emeztetik a koporsoban.¹⁵

A magyar fordítás szó szerint követi az *Aureum speculum* szövegét. Még az Incénél hiányzó *Haec fratres attendite* felszólítás is átkerült a magyar szövegbe.

Van kódexirodalmunknak egy másik alkotása is, amelyik — ismét csak pontos forrásmegjelölés nélkül — idézi III. Incét. Ez a mű a Karthauzi Névtelen prédikáció- és legendagyűjteménye.

Az 1364-ben alapított lövöldi kartauzi kolostor prókuratorának 1524 és 1527 között keletkezett terjedelmes művét az Érdy-kódex őrizte meg.¹⁶ Bán Imre *A Karthauzi Névtelen műveltsége* című könyvében összeállította azoknak a szerzőknek a listáját, akiket a középkori szerző művében idéz. Ebben III. Ince pápa háromszor szerepel. Bán Imre szerint ezen idézetek egyike a *De miseria humanae conditionis* című tratátusból származik.¹⁷ A *Zent lazlo kyralnak Innepeeröl* című prédikációban olvasható ez az idézet:¹⁸

Zent Innocencius papa meg wgy mond merth mynewel ember ennen magaban alazatosb annewel isten elöth nemesebb.

A *De miseria humanae conditionis* szövegének többszöri alapos áttanulmányozása után sem találtuk meg e mondat megfelelőjét. Úgy tűnik: ez az idézet nem a *De miseria humanae conditionis*-ből származik.

Jelenlegi ismereteink szerint tehát *A halalrwl* című traktátus az egyetlen késő középkori magyar nyelvű vallásos írásmű, amelyik III. Ince *De miseria humanae conditionis* című művének magyar recepcióját dokumentálja.

LÓKÖS PÉTER

Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner. Die Hermannstädter und Kronstädter Überlieferung weiß zu berichten, daß ein gewisser Trapoldner das Grammatikbuch des Thomas Gemmarius im Jahre 1529 und das Pestbuch des Hermannstädter

¹⁴ MACCARONE jegyzetapparátusában ilyen változat nem olvasható, ami persze nem zárja ki, hogy van a *De miseria humanae conditionis*-nak olyan kézírata, amely ilyen szövegváltozatot tartalmaz, Maccarone ugyanis még csak 435 kéziratot ismert.

¹⁵ *Régi magyar kódexek* 2. 71.

¹⁶ *Nyelveléktár*. IV. Érdy codex. Közzéteszi VOLF Gy. Bp. 1876.

¹⁷ BÁN I.: *A Karthauzi Névtelen műveltsége*. Bp. 1976. 58.

¹⁸ *Nyelveléktár*. IV. Érdy codex. 75.

Arztes Sebastian Pauschner im Jahre 1530 in Hermannstadt druckte.¹ Dieses waren die ersten in Siebenbürgen gedruckten Bücher. Nachfolgend möchten wir neue Anhaltspunkte zum geistigen und kulturellen Hintergrund des Lukas Trapoldner als erster siebenbürgischer Drucker zur Diskussion stellen.

In der Matrikel der Universität Köln liegen folgende Eintragungen vor, die wegen der Namensgleichheit mit Lucas Trapoldner in Verbindung gebracht werden dürfen:

1519 „Lucas Trabuldanus, Hungarus, art.: Iuravit et solvit“ (immatrikuliert kurz nach 24. März zusammen mit „dominus Symon Transilvanus“ („Symon de Clausenbu[r]ch, pater“).² „Symon Killeswart, Bursa Laurentiana, 1520 3/2 presentatus ad licentia; dominus (Joh.) de Tr.(ansilvania), 15/3 lic(enciatus)“.³

Desweiteren vermerken die Akten des Generalkapitels Rom des Dominikanerordens von 1525: „Conventui Cibiniensi provinciae Ungariae assignamus lectorem theologiae fr. Franciscum de Segesvar, cui damus licenciam bacchaliarius; in lectorem vero philosophiae fr. Lucam de Bistricia“.⁴

Wir glauben, daß in der Kölner Matrikeleintragung des Jahres 1520 hinter *dominus* statt dem durch Keussen angenommenen Johannes eher unser Lucas zu stehen hätte, weil Pater Symon Transilvanus von 1519 zweifelsohne identisch ist mit Symon Killeswart von 1520.⁵ Selbst wenn unsere Gleichung nicht stimmen sollte, liefert die erste Matrikeleintragung hinreichende Anhaltspunkte dafür, daß Lucas Trabuldanus dem Dominikanerorden angehörte, sowie die 1525 erfolgte Beorderung von Lucas de Bistricia zum Lektor der Philosophie in das jüngst gegründete dominikanische Studium *generale* in Hermannstadt, nachdem er zwei Jahre (wohl 1520/21 und 1521/22) in Köln als magister gelehrt hatte.⁶

¹ Vgl. weitere Angaben bei BORSA Gedeon et. al.: *Rgi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Bp. 1971. Nr. 9, S. 9ff. und Nr. 10. S. 10 ff.

² Hermann KEUSSEN: *Die Matrikel der Universität Köln*. II. Band, Bonn, 1919. (Reprint Düsseldorf, 1979.), S. 805.

³ KEUSSEN (wie Anm. 2). S. 805.

⁴ *Acta Capitulum Generalium Ordinis Predicatorum IV (Monumenta Ordinis Predicatorum Historica IX)*. Rom, 1901. S. 214; vgl. auch Béla IVÁNYI: *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau. Hauptsächlich unter Benützung des Zentralarchivs des Dominikanerordens in Rom*, Siebenb. Vierteljahrsschrift 1940. S. 35.

Lucas Trabuldanus besaß bei seiner Berufung auf das neue Generalstudium in Hermannstadt den Magistergrad. Übrigens sahen die Statuten der Kölner Artistenfakultät vor, daß der Inzipient (Lizenziat) als neuer Magister sich zu zweijähriger Lehrtätigkeit verpflichten mußte (Siehe Anna – Dorothee v. DEN BRINCKEN: *Die Statuten der Kölner Artistenfakultät von 1398*, in: *Die Kölner Universität im Mittelalter. Geistige Wurzeln und soziale Wirklichkeit*, hrsg. von Albert ZIMMERMANN, Berlin/New York, 1989. S. 407.

⁵ „Killeswart“ ist zweifelsohne eine Verballhornung von 'Coloswar'.

⁶ Über die Studienbeziehungen zwischen Siebenbürgen und Köln, die hauptsächlich durch Angehörige des Dominikanerordens getragen wurden, vgl. Klaus POPA: *Studienbeziehungen zwischen Köln und Siebenbürgen 1460 bis 1524*. Karpaten Rundschau (Kronstadt–Brassó), Nr. 42/21. Oktober 1993. S. 6.

Lucas heißt in den dominikanischen Quellen „de Bistricia“, weil sein Heimatkonvent („onventus natus“) in Bistriz war, obzwar er dem bürgerlichen Nachnamen nach aus Trapold südlich Schäßburg stammte. Der im Verzeichnis sämtlicher siebenbürgischen Dominikanerklöster vor dem 29. April 1524 in der Führungsrüge des Bistritzer Konvents auftretende „Fr. Lucas“ (K. FABRITIUS: *Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schäßburg* Archiv des Vereins f. sbg. Landeskunde, NF, V. Bd., Kronstadt, 1861, S. 33; Béla IVÁNYI (wie Anm.

Das Wirken des Lucas Trabuldanus am Hermannstädter Studium generale wird durch den in der Bibliothek des Brukenthalmuseums aufbewahrten Band *Commentaria in libros posteriores Aristotelis* von Paulus Venetus, Venedig, 1481, greifbar. Es gibt hier folgende Eintragungen: „Pertinet ad Lucam Baccalarium alias fratrem de ordine predicatorum. Auf dem oberen Einbanddeckel innen ist zu lesen: „Iste liber pertinet ad Magistrum Lucam post mortem autem pertinebit ad conventum.“⁷

Daß Lucas nun in Hermannstadt Bücher verlegt und gedruckt hat, wäre nichts Außergewöhnliches für einen Ordensangehörigen. Dafür spricht übrigens auch folgende Notiz: „1529. 12. Febr. monachi intra octiduum exire jussi sunt etc. Insuper et relicta artium studia florere ceperunt eodem tempore. Testis est libellus grammaticus...“⁸ Die Hermannstädter Drucke des Lucas Trabuldanus erfolgten also gerade in der Zeit, als die „*monachi*“, d.h. die Bruderorden, aus Hermannstadt verwiesen wurden. Die Notiz stellt aber keinen kausalen Zusammenhang zwischen dem verordneten Abzug der Ordensbrüder und der Drucklegung der Bücher von Thomas Gemmarius und Sebastian Pauschner her. Sie unterstreicht, daß „obendrein auch das Studium der übrigen Künste zu jener Zeit zu blühen begann. ... „Als greifbares Ergebnis dieser Entwicklung führt die Notiz gerade die beiden durch Lucas gedruckten Werke an; das Buch des Thomas Gemmarius steht für die Grammatik, das Buch Pauschners für die Medizin. Das andere Wissensgebiet, welches zwar ungenannt, aber im Hermannstädter Studienbetrieb jener Zeit Vorzug genöß, war zweifelsohne die Philosophie, welche im dominikanischen Generalstudium neben der Theologie Hauptfach war.“⁹

Wenn nun die Dominikaner trotz des Bannebefehls von 1529 noch 1532 in Hermannstadt waren, wie aus einer Bucheintragung hervorgeht¹⁰, so könnte Lucas Trabuldanus seine Buchdruckertätigkeit noch als Ordensangehöriger ausgeübt haben. Da der ab 1531 als Stadtnotary bezeugte Lukas Trapoldner¹¹ der Namensidentität sowie der chronologischen Konsequenz her mit dem gleichnamigen Hermannstädter Dominikaner identifiziert werden darf, kann davon ausgegangen werden, daß dieser spätestens 1530 die Mönchskutte ablegte und ein bürgerliches Leben im Dienste der Stadt aufnahm, in der er seit 1525 weilte.

Es scheint indessen sehr wahrscheinlich, daß die ersten siebenbürgischen Drucke auf das Zusammenwirken bürgerlicher und klösterlicher Initiative zurückgehen. Als die dominikanische Seite unter Druck geriet, zog sie sich als wahrscheinliche Eigentümerin der Druckerei zurück, so daß ab 1530 kein Buch mehr in Hermannstadt erschien.

Die Identifikation des Dominikaners Lucas Trabuldanus mit dem Buchdrucker Trapoldner wird schließlich auch dadurch gestützt, daß weder die Wiener Universitätsmatrikel noch die Matrikel der ungarischen Nation¹² einen Studierenden dieses Namens bezeugt. Hingegen im-

Wahrscheinlichkeit unsere Person, weil sich diesebezüglich keinerlei chronologische Schweirigkeiten ergeben.

⁷ Vgl. Veturia JUGAREANU: *Catalogul colectiei de incunabule*. Sibiu, MCMLXIX. Nr. 232.

⁸ Mitgeteilt bei Borsa Et Al. (wie Anm. 1), S. 9. Unsere Unterstreichung.

⁹ Vgl. Klaus POPA: *Dominikanische Literatur in der Inkunabelnsammlung der Bibliothek des Hermannstädter Brukenthalmuseums* (Ms.).

¹⁰ *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (Monumenta Ecclesiastica Tempora Innovatae in Hungaria Religionis Illustrantia)*. II. Bd. Bp. 1904. Nr. 195, S. 230: „Liber presens pertinet ad conuentum Cibiniensem ordinis fratrumPredicatorum. Emptus per fratrem Vitalem tunc Priorem 1532 pro LXXV d.“

¹¹ BORSA ET AL. (wie Anm. 1), S. 1.

¹² Karl SCHRAUF (Hg.): *Die Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453–1630*. Wien, 1902.

matrikulierte Thomas Gemmarius, der Verfasser der durch Trapoldner gedruckten Grammatik, bereits im Mai 1520 in Wien und kommt auch in den Akten der Ungarischen Nation mehrfach vor.¹³

KLAUS POPA

A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól. A felsőmagyarországi református egyházak közül a reformáció kezdete óta négy körzetben az egyházak csak esperességekben egyesültek, és a püspöki igazgatást nem fogadták el. Ilyen volt az abaúj-torna-sárosi kerület (kassavölgyi esperesség), a borsod-gömör-kishonti kerület, az ungi és a zemplémi. Ezek az esperességek – más néven fraternitások – saját senioruk vagy esperesük igazgatása alatt álltak.¹ Ezekben a kerületekben a lelkészek avatását az esperesek vizsga és eskütétel után együtt teljesítették. Első egyházi rendtartásuk az 1566. január 23-án a gönci zsinaton megerősített cikkelyek voltak.² A zsinat összehívásában és a huszonegy cikkely megfogalmazásában döntő szerep jutott az akkori kassavölgyi esperesnek, Károli Gáspárnak.

Az *Articuli juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Hungariae partibus* című felsőmagyarországi kánonok alapjául éppen e gönci kánonok szolgáltak; de míg a gönciek megfogalmazásának pontos idejét tudni lehet, addig a sokkal hosszabb ideig és általánosabban elfogadott és használt felsőmagyarországi kánonok keletkezésének körülményei és időpontja kevésbé tisztázott. Amint Révész Imre megállapította, megfogalmazása és stílusjegyei alapján nem is lehet más, mint 16. századi alkotás. „Akár szellemüket, akár modorukat, akár tartalmukat tekintjük: gyöngyei a magyar egyházi törvényhozásnak.”³

A kánonokat *Praefatio* vezet be, amely szentírásbeli helyekkel támasztja alá a törvények szükségességét. Ezután következnek az artikulusok, szám szerint 55. A lapszéleken a bibliai locusok találhatóak. Ettől a szerkezettől csak az általunk ismert legutolsó (1709. évi) kiadás tért el,⁴ amennyiben ott a locusok az egyes cikkelyek végén találhatóak, a lapszéleken pedig a cikkelyek tartalmára utaló egy-két szó olvasható.

A felsőmagyarországi kánonokkal kapcsolatos kérdések közül az első az elnevezésük körüli bizonytalanság. Révész Imre „felső magyarországi”-nak nevezte őket, ugyanígy Zoványi Jenő is.⁵ Mokos Gyula szerencsésebbnek, és a korabeli szóhasználatot jobban követőnek találta a „felföldi kánonok” megjelölést.⁶ Ugyanakkor Révész Kálmán bebizonyította, hogy az „abaúji kánonok” néven már régóta ismert cikkelyek azonosak a „felsőmagyarországi”-ként emlegetettel, vagyis hogy ugyanezeket a cikkelyeket többféle elnevezéssel is illették.⁷ Minthogy ugyanis az abaújiak sajátjuknak tekintették, az egyháztörténetbe mint abaúji kánonok is bekerültek. De a kettő egy és ugyanazt jelöli. Sőt, ugyancsak Révész Kálmán mutatott rá arra, hogy a sárospataki főiskola 1621. évi törvénye két helyen is hivatkozik a „vizsolyi kánonok”-ra, megjelölve

¹³ BORSA et al. (wie Anm. 1). S. 9.

¹ MIKLÓS Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*. Pápa, 1942. 163–165.

² Magyar fordításuk: KISS Áron: *A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. 437–446.

³ RÉVÉSZ Imre: *A felső magyarországi reformált egyházak legelső kánonos könyve* = Sárospataki Füz 1863. 418–424.

⁴ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I–II*. Bp. 1879–1885. (Továbbiakban: RMK) RMK II 2358.

⁵ RÉVÉSZ Imre: *i. m.* 418–424. és ZOVÁNYI Jenő: *A felsőmagyarországi cikkek ismeretlen kiadása* = MKsz 1909. 315.

⁶ MOKOS Gyula: *A Felföldi kánonok* = ProtSz 1912. 651–659.

⁷ RÉVÉSZ Kálmán: *Az abaúji kánonokról* = ProtSz 1912. 483–487.

bizonyos vonatkozó cikkelyeket.⁸ Minthogy ezek az idézett cikkelyek valójában a felsőmagyarországi kánonok megfelelő cikkelyei, így összegezve meg kell állapítani, hogy az „abaúji”, „vizsolyi” „felföldi” néven nevezett artikulusok egyformán a felsőmagyarországi kánonokat jelölik. (Harsányi István „zempléni kánonok” megjelöléssel is talált korabeli utalást e cikkelyekre).⁹

További nehézséget jelent, hogy amint Mokos Gyula is megállapította,¹⁰ sem maga a törvénykönyv nem árulja el, sem kiadói nem közölték, sem egyéb feljegyzést nem találni arról, hogy *hol, mikor, ki* szerkesztette összes és *kik fogadták el* e cikkelyeket, sőt Mokos azt a címben szereplő *in superioribus regni Hungariae partibus* kifejezést is problémátikusnak találta; amennyiben szerinte kérdéses, hogy e törvénycikkelyek idején megalkotói mit tekintettek Magyarország „felső részé”-nek. Földrajzi szempontból el kell fogadni Mokos érvelését, aki szerint a korabeli szóhasználat a Mátyusföldet is, Pozsony vidékét is beleértette a „Felföld” megjelölésbe, egyháztörténeti adatok, rendtartások, jegyzőkönyvek közvetett bizonyítékai mégis azt mutatják, hogy e felsőmagyarországi cikkelyek használata nem terjedt ki ekkora területre, hanem csak a fent már említett abaúj-torna-sáros, borsod-gömör-kishonti, ungi és zempléni reformált egyházak közössége vallotta magáénak.

Ezzel egyúttal arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy *kik fogadták el?* Kevésbé látszik valószínűnek, hogy már megalkotásukat is a négy esperesség együtt határozta el, mert nincs bizonyíték e négy esperesség ilyen fokú együttműködésére ebből a korai időből. Inkább valószínű, hogy megfogalmazásuk az abaúji körzetben történt, majd a hasonlóképpen szerveződő más felsőmagyarországi körzetek is magukévá tették elveit. Debrecen Ember Pálnál olvasható, hogy az Egri Lukács ellen 1568-ban tartott kassai zsinaton a felföldi egyházak lelkipásztorai egy hitvallást, a *Confessio ecclesiarum orthodoxarum Superioris Hungariae* szerkesztették, és azt Miskolc—Kassa—Sárospatak környékéről való papok írták alá. Ugyancsak ő említi, hogy az 1646. évi szatmárnémeti zsinaton sok prédikátor volt jelen a Felföld tiszáninneni részéről, Zemplén, Ungvár, Borsod, Gömör, Hont, valamint Abaújvár és Torna vármegyékből, amely vármegyék a Felföldön vannak, „s református egyházaik esperesek igazgatása alatt állanak.”

A *mikor* kérdésre annyi minden bizonnyal megállapítható, hogy mindenképpen az 1566. évi gönci zsinat után készült,¹¹ tekintve, hogy annak cikkelyeit már beléfolgalták ebbe az újonnan alkotott egyházi rendtartásba. Ugyanakkor Révész Kálmán szerint a Gönczi György által szerkesztett és Váradon elfogadott kánonos könyv¹² (1577) előtt már érvényben kellett lennie, tekintve, hogy Gönczi hivatkozik a régebbi kánonokra — amelyek egyike éppen a felsőmagyarországi kánonok LII. cikkelye. Vagyis Révész Kálmán szerint a felsőmagyarországi cikkelyek 1577 előtt már készen voltak és közkézen forogtak, különben Gönczi nem ismerhette és használhatta volna őket.¹³ Elfogadása tehát Révész Kálmán szerint valamivel a gönci zsinat után, de 1577 előtt történhetett: 1570—1576 között. A kérdéssel foglalkozók e cikkelyek keletkezését — a göncihez hasonlóan — ugyancsak a Károli Gáspár által kezdeményezett kassai zsinattal hozták összefüggésbe (1568), mások nem hozták ugyan összefüggésbe a kassai zsinattal, de megalkotásuk idejét ehhez közeli időszakra helyezték. Ezen az állásponton volt Harsányi István, aki a cikkelyek szerkesztésének évét az 1568—1570 közötti évek valamelyikébe kereste, mert szerinte létrehozásukat elősegíthette az ágostai hitvallású evangélikus és református lelkészek 1568. évi kassai együttes zsinata, szerkesztésük és elfogadásuk pedig szerinte bizonyosan egy Vizsolyban

⁸ RÉVÉSZ Kálmán — BÉKEFI Remig: *A sárospataki ev. ref főiskola 1621-iki törvényei.* (Könyvismertetés) = Száz 1899. 927. — Ugyanilyen felismerésre jutott ZOVÁNYI Jenő is: *A felsőmagyarországi cikkek ismeretlen kiadása* = MKsz 1909. 315.

⁹ HARSÁNYI István: *A felsőmagyarországi cikkek* = ProtSz 1913. 494—501.

¹⁰ MOKOS: *i. m.* = ProtSz 1912. 651—659.

¹¹ KISS Áron: *i. m.* 437—439.

¹² RMK III 666 és 2. kiadása: RMNy 657

¹³ RÉVÉSZ Kálmán: *i. m.* = ProtSz 1912. 483—487.

tartott zsinatra vagy zsinaton történt.¹⁴ Minthogy a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes legkorábbi nyomtatott kiadása 1595-ből való, és címéből egyértelmű, hogy nem ekkor lépett érvénybe, hanem ekkor már egy ideje használták — mindez a fenti érvekkel összhangban van. Megjegyzendő, hogy az 1595. évi kiadásról először beszámoló Révész Imre megalkotásuk idejét pontosabb dátum meghatározása nélkül az 1595. évnél valamivel korábbra helyezte.

A hol kérdésre ismét Révész Kálmánt idézhetjük, aki megállapította, hogy a sárospataki törvények (1621) egy pontjából világosan kitűnik, hogy a felsőmagyarországi kánonok néven ismert egyházi törvénykönyvet vagy a vizsolyi zsinat alkotta meg, fogadta el, vagy intézkedett kinyomtatásukról, vagy tudták, hogy ott nyomtatták ki, mert a nevezett kánonok közül egyet „articulus Visoliensis”-ként emlegetnek, és a megjelölt artikus a felsőmagyarországi artikusok egyike. Tehát Révész Kálmán szerint e nagyfotosságú törvényalkotás is valószínűleg összefüggésben van a bibliafordító Károli Gáspár abaúji esperessel. Révész Kálmán álláspontja szerint ezeket egy vizsolyi zsinat alkotta meg, innen a nevük, és minden bizonynal Károli Gáspárral kell összefüggésbe hozni.¹⁵ Hasonló állásponton volt Harsányi István, mert szerinte is e cikkeket egy Vizsolyban tartott zsinatra vagy zsinaton szerkesztették — hiszen, érvelése szerint, bizonyára nem véletlenül tapadt hozzá a „vizsolyi kánonok”, elnevezés —, és fogadták el az abaúji atyák (majd vették át a zempléniek is).¹⁶ Harsányi nem említette ugyan Károli Gáspár szerepét ezzel kapcsolatban, de Károli életének állomáshelyeit ismerve ezt igen valószínűnek kell tartanunk.

Könnyebben megválaszolható az a kérdés, hogy *meddig voltak érvényben e kánonok?* Azok az esperességek, amelyek elfogadták e cikkelyeket, még 1635-ben sem választottak püspököt, jöllehet I. Rákóczi György fejedelem ezt szorgalmazta volna, és az 1646. évi szatmárnémeti zsinat ugyancsak.¹⁷ E törvények 1735-ig használatban voltak a zempléni esperességben.¹⁸ Ekkor királyi rendelettel az ország református egyházait négy kerületre osztva, e korábbi esperességek is püspöki igazgatás alá kerültek. Részben az akkor kialakított tiszáninneni egyházkerületnek a területe volt az a felföld, amelyen keletkeztek és vagy másfélszáz esztendeig érvényben voltak e törvények. Ennek a vidéknek tehát egészen 1734-ig nem volt püspöke, hanem egyházait négy esperes kormányozta. Minthogy e kánonokat — tudomásunk szerint utoljára — még 1709-ben is kinyomtatták, így bizonyosnak látszik, hogy egészen ameddig lehetett, vagyis még az 1730-as években is érvényben voltak.

* * *

A felsőmagyarországi kánonok nyomtatott példányai ma ritkaságnak számítanak. Az *Articuli juxta quos regitur...* címmel, kivétel nélkül hely és nyomda megnevezése nélkül, sőt egy esetben hamis évszámmal megjelent kiadások úgy tűnhet, nem sokat segítettek abban, hogy e kánonok keletkezési helyét, idejét, érvényességének területét, esetleg megalkotóinak személyét tisztázni lehessen.

Debreceni Ember Pál magyarországi egyháztörténete (1728)¹⁹ a felsőmagyarországi kánonokat az 1667. évre datálta, ezzel azonban csak újabb rejtvényt adott fel, hiszen az egyháztörténetészek e törvényeket — tartalmuk és jellemzőik alapján — ennél sokkal korábban tartották.

¹⁴ HARSÁNYI: *i. m.* = Prot. Sz. 1913. 494–501.

¹⁵ RÉVÉSZ Kálmán: *i. m.* = MKsz 1909. 315.

¹⁶ HARSÁNYI: *i. m.* ProtSz 1913. 494–501.

¹⁷ KISS Áron: *i. m.* 708–709.

¹⁸ RÉVÉSZ Kálmán: *i. m.* ProtSz 1912. 483–487. és HARSÁNYI: *i. m.* ProtSz 1913. 494–501.

¹⁹ [DEBRECENI EMBER PÁL]: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Ed. Friedrich Adolf Lampe. Trajecti ad Rhenum 1728. 430–441.

Ugyanakkor nem volt világos, hogy Debreceni Ember miért éppen 1667-re tette kiadásuk idejét, ilyen kiadás ugyanis sokáig nem volt ismeretes.

Kuzmány viszont *Urkundenbuchjában* (1856)²⁰ nem említette az artikulusok esetleges 1667. évi eredetét, hanem csak az 1709.²¹ évi kiadást közölte.²² Néhány évvel Kuzmány munkája után, 1863-ban jelent meg Révész Imre közleménye, nagyon korai, 1595-ös évszámot viselő kiadásáról, amelyet a debreceni református egyház levéltárában talált meg. Miután a nyomtatvány külsejét részletesen leírta, megjegyezte, hogy „nyomatási hely kitéve nincs. De, ha rövid vizsgálatom nem csal: az nem más mint Visoly”. Valószínűnek tartotta azonban, hogy még ez sem a legelső kiadás, hanem kellett lennie ennél korábbiak is. Érvei szerint ugyanis a címben lévő *regitur* arra mutat, hogy e törvények már egy ideje érvényben voltak, nem akkor hozták őket, amikor (az újonnan megtalált kiadás szerint) kinyomtatták. Másrészt hiányolta a cikkek olyasfajta bevezetőjét, amely létrejöttük idejéről, körülményeiről adna számot, és amely szerinte – más ilyen rendtartásokhoz hasonlóan – az első kiadás alkalmával szükségszerűen nem hagyható el, bár a későbbi kiadásokból hiányozhat. Ugyanebből a kiadásból Révész Imre szerint még egy példány ismeretes, a Széchényi Országos Könyvtáré (ezt azonban nem látta, hanem amint közleményéből kitűnik, létezéséről csak Széchényi Ferenc nyomtatott katalógusából tudott.)²³

Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárában az általa bártfainak tartott 1595-ös kiadásnak két példányát regisztrálta: az Országos Széchényi Könyvtárban lévő példány mellett az Akadémiai Könyvtárét is (de a debreceni példányt nem).²⁴

A felsőmagyarországi kánonok kiadásainak további sorsát figyelemmel kísérve, a legközelebbi közlemény Kis Árontól²⁵ származott 1881-ből, aki a Révész Imre által közzétett 1595. évi kiadás és az 1709-es kiadás alapján (ez utóbbiból több példány is ismeretes volt) közölte e kánonok szövegét magyar nyelven. Ez utóbbit egyébként Szabó Károly bártfai nyomtatványának tartotta.²⁶

Legközelebb Zoványi Jenő számolt be 1909-ben az általa Sárospatakon megtalált (akkor még unikumnak hitt) 1667. évi kiadás példányáról, és azt mint sárospataki nyomtatványt határozta

²⁰ KUZMÁNY, Karl: *Urkundenbuch zum österreichisch-evangelischen Kirchenrecht*, Wien 1856. 265–269.

²¹ RMK II 2358

²² Az 1709-es kiadás nem olyan ritka, mint a korábbiak (példányait lásd lejjebb, a bibliográfiai leírásnál felsorolva.) Címlapja öntött cifrákkal van keretezve, címe alatt ugyancsak cifrákból összeállított négyszögű dísz látható. A címlap verzőjén fent cifrákból álló dísz-léc, és ugyanilyen dísz-léc található a *Praefatio* alatt is. A *Praefatio* szövege 23 x 23 mm-es sávzott, keret nélküli C iniciáléval kezdődik. Az A2a lapon fent ismét cifrákból összerakott dísz-léc, majd a szöveg egy nagyméretű, 23 mm-es P betűvel kezdődik. Utolsó nyomtott lapján 45 x 64 mm-es virágváza látható. A nyomtatványon előforduló nyolc féle betűtípus az egyetlen nagyméretű P kezdőbetű kivételével a bártfai városi nyomda 18. század eleji felszereléséhez tartozott, (PAVERCSIK I. tábla 2., 4., 7., 10–13. típus) akárcsak a vázát ábrázoló dísz (PAVERCSIK, V. tábla 4. dísz) és az iniciálé (PAVERCSIK III. tábla 6. sorozat). A bártfai nyomdafeszerelést PAVERCSIK Ilona rekonstruálta: *A kassai nyomda bártfai eredetéről*. In: *Gesta typographorum*. Bp. 1992. 105–118.

²³ RÉVÉSZ Imre: *i. m.* Sárospataki Füz 1863. 418–424.

²⁴ RMK II 253

²⁵ Kiss Áron: *i. m.* 437–446.

²⁶ RMK II 2358

meg.^{27,28} Az 1667. évi kiadás azonban nyomdai kiállítása (betűi, iniciáléja, díszei) alapján nem sárospataki, hanem a kassai városi nyomda kiadványa Johann David Türsch nyomdász idejéből.²⁹ Amint Zoványi megjegyezte, megfejté ez a kiadás azt is, hogy miért közölte Debreceni Ember e kánonok szövegét az 1667. évnél és miért mondta, hogy ebben az évben adták ki? Nyilvánvalóan Debreceni Ember csak ezt a kiadását ismerte.

1912-ben Mokos Gyula a „felföldi kánonok”-ról írva még csak ezt a három kiadását ismerte (1595, 1667, 1709), egy év múlva azonban Harsányi István kikövetkeztetett egy 1657-ből való, de már akkor is csak kéziratot másolatban lévő kiadást is.³⁰ Ezzel az ismert vagy egykor létezett kiadások száma négyre emelkedett. Bár ilyen (1657. évi) kiadás azóta sem került elő, a kéziratot másolat külseje, betűi elrendezése arra mutat, hogy az ismert kiadásokhoz nagyon hasonló formában jelenhetett meg (ahogy mindegyik későbbi kiadás is az elsőt, az eredetit igyekezett követni külsejében és elrendezésében). Zoványi azonban nem fogadta el Harsányi érvelését, és meggyőződése szerint ilyen kiadás nem létezett.³¹

Legújabbban az első kiadás³² három fennmaradt példányának összevetése (amit Révész Imre nem végezhetett el) egycsapásra ötre emelte a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes kiadásainak számát. Mert igaz ugyan, hogy mindhárom példány címlapján az 1595-ös évszám áll, de az Országos Széchényi Könyvtár és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára példányán³³ ez az évszám hamis vagy legalábbis megtévesztő, minthogy ez a kettő nyomtatásbeli jellemzői alapján 1640 és 1642 között készülhetett Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfiajában (2. ábra).³⁴ Ezekről eltérő az Akadémiai Könyvtár példánya (amely tehát unikum) és

²⁷ A sárospataki példány ma mint háborús veszteség lappang, viszont ismeretessé vált egy másik, Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára birtokában lévő példány (RMK 918 jelzeten). Ezúton is megköszönöm BARCZA József professzor és FEKETE Csaba segítségét a példányok és kiadások azonosításánál.

²⁸ Címlapját ennek is nyomdai cifrákból álló keret díszíti, középen, az évszám fölött ugyan-csak cifrákból összeállított dísz. A címlap verzóján fent nyomdai cifrákból álló díszléc, majd a *Praefatio*, alatta pedig levelekkel és volutákkal körülvevett medúzafőt ábrázoló, 38 x 47 mm-es záródísz. A kassai nyomdával foglalkozva GALLI Katalin és PAVERCSEK Ilona regisztrálta ezt a díszet (XI. dísz). Az A2a lapon fent ismét cifrákból összeállított díszléc és a kassai városi nyomda „p” jelű sorozatának 28 x 28 mm-es P-betűje látható: keret nélküli iniciálé, fekete háttér előtt fehér növényi díszek és fehér betű. Az utolsó nyomtatott lapon (C2a) alul kissé sérült, háromszög alakú 34 x 43 mm-es arabeszkos záródísz látható (XII. dísz). Az előforduló betűtípusok ugyancsak a kassai városi nyomda típusai (4A, 5A és 17A kiemelő betűk, 3A 110 mm-es antikva szöveg-típus valamint a jellegzetesen cirkalmas 9K 112 mm-es kurzív és az apróbb, 82,5 mm-es 7K kurzív típus). Lásd erről GALLI Katalin – PAVERCSEK Ilona: *Fejezetek a kassai nyomdászati történetéből* = OSZK Évkönyve 1981. 309–377.

²⁹ Amint erre már FEKETE Csaba is felhívta a figyelmet szíves közlésében.

³⁰ HARSÁNYI: *l. m.* = ProtSz 1913. 494–501. és MKsz 1913. 346.

³¹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977. 195.

³² RMK II 253

³³ Ezen az L 2788 kolligátumban lévő példány címlapján ma 19. századi kézirással az alábbi megjegyzés olvasható: „L. Szabó K. II 253. sz. a. Bártfa”

³⁴ Amint arról a debreceni példány alapján már RÉVÉSZ Imre is beszámolt közleményében (Sárospataki Füz 1863. 418–424.) címlapját öntött cifrák keretezik, a cím alaptt pedig 58 x 40 mm-es, kettős keretben elhelyezett fametszetes magyar címer látható: a pajzs két oldalán a sávok és a kettős kereszt fordított sorrendben megismételve. A dísz négy sarkában jól kivehető a megerősítést szolgáló szegecses nyomai. A dísz bal alsó sarka erősen sérült, majdnem elválik a dísz egészétől. Ez a magyar címer egyébként Szenci Kertész Ábrahám egyéb nyomtatványaiából

amelynek tipográfiai sajátosságai Mantskovit Bálint vizsolyi nyomdájára vallanak (1. ábra).³⁵ A váradi nyomdában készült kiadás szemlátomást az 1595. évi [vizsolyi] kiadás alapján készült, lehetőség szerint utánozva annak betűit, elrendezését, díszítését, méghozzá nemcsak a címlapon, hanem az egész nyomtatványban. Így kerülhetett rá az 1595-ös megtevesztő évszám is, amelyet abban az időben talán már a kánonok megfogalmazásának időpontjaként tartottak számon. Ez a körülmény egyúttal valószínűsíti, hogy nem volt 1595-nél korábbi nyomtatott kiadás, mert a későbbi kiadások mind ehhez igazodtak.

Érdekes véletlen azonban, hogy amikor Révész Imre meglátta a debreceni református egyházközség levéltárának példányát és a fenti szavakkal leírta, azonnal biztos volt abban, hogy vizsolyi nyomtatvánnyal van dolga. Pedig — ahogy azt Révész Imre részletes leírása alapján és természetesen a ma már azonosított váradi utánnyomás ismeretében — az ottani példány a váradi kiadás. Ezzel szemben valóban létezik 1595-ös vizsolyi kiadás, csakhogy ő azt nem látta, sőt nem is tudott róla. Ezt a különös egybeesést talán az magyarázhatja, hogy amint az 1621. évi sárospataki főiskolai törvények tanúsítják, a köztudatban benne voltak a „vizsolyi kánonok” — igaz, akkor még senki sem azonosította őket a felsőmagyarországiakkal.

Említettük, hogy a felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes kiadásai hely és nyomda nélkül jelentek meg. Legkorábbi ismert kiadása még a 16. századból való, legkésőbbi már a 18. századból. Betűik és díszük alapján azonban mindegyik (a példány alapján nem ismert 3. kiadás kivételével) helyhez és nyomdászhoz köthető az alábbiak szerint:

nem ismert. Valószínűleg másodlagos felhasználója volt e dísznek, tehát erősen használtan került hozzá, és rossz állapota miatt a későbbiekben nem is használta. Szenci Kertész felszerelése egyébként kifogástalan állapotú volt nemcsak működésének első éveiben, hanem később is és nagy súlyt helyezett annak folyamatos felfrissítésére. A címlap verzóján fent cifrákból összeállított díszléc, majd a *Praefatio*, alatta 27 x 37 mm-es nyolcszögletű, keretezett záródísz (Szenci Kertész 19. számú dísze). Az A2a lapon fent ismét cifrákból összeállított díszléc és a jellegzetesen Szenci Kertész által használt 32 x 32 mm-es ürs közepű (ablakos) dísz (1. sz.) benne nagy P kezdőbetűvel. Ablakos díszei a későbbiekben is voltak, de éppen ezt a díszet csak munkássága legelső éveiben — eddigi ismereteink szerint csak 1641-ben — használta. A későbbiekben hasonló méretű, de finomabb rajzú díszsel váltotta fel. Ez a körülmény arra mutat, hogy a *Felsőmagyarországi kánonok* szóbanforgó kiadása, amely ugyan 1595-ös évszámot ad meg címlapján, nem sokkal a váradi nyomda megindulása után készülhetett: 1640–1642 között. Az utolsó nyomtatott lapon, a B6a lapon 45 x 56 mm-es négyyszögletes arabeszkés száródísz látható (10. dísz) Szenci Kertész díszeiről lásd. V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről*. In: *Gesta typographorum*. Bp. 1992. 83–101.

³⁵ MTA RM II 430. Címlapja öntött cifrákkal van keretezve, a cím alatt a nagyobbik, 48 x 34 mm-es Fáma nyomdászjelvény (a vizsolyi nyomda XXVI. dísze) látható. A címlap verzóján fent 16 x 70 mm-es volutás angyal-fej (XXII. dísz), a *Praefatio* alatt pedig háromszög alakú, 38 x 57 mm-es szavozott záródísz (XXIII. dísz). A *Praefatio* szövege 28 x 28 mm-es virágdíszes C iniciáléval kezdődik („a” sorozat). Ez az iniciálé előző ismert előfordulásakor — 13 évvel korábban, — 1582-ben Detrekőn még keretezve volt, bár kerete már ekkor sem volt ép (RMNy. 513 E3b lapon). Az eltelt idő és a nyomda többszöri költözködése során bizonyára megsérült. Ezt az iniciálé-sorozatot már 1558–1559-ben Óváron is használta Huszár Gál. Az A2a lap tetején ismét öntött cifrákból összeállított díszléc, és nagyméretű, 39 x 39 mm-es P iniciálé látható (a vizsolyi „j” iniciálé-sorozat tagja). A nyomtatványon előforduló négyféle betűtípus (15A120, 16K120, 18A58 és 9A kiemelő betű) ilyen összetételben csak Vizsolyban fordult elő, mert amikor a nyomda megszűnése után a felszerelés egy része Bártfára került, éppen a Vizsolyi Biblia ún. kenyérbetűje (15A120 és 16K120) nem ment át Bártfára. (A vizsolyi nyomda felszereléséről lásd V. ECSEDY Judit: *A Bornemisza — Mantskovit nyomda története*. Bp. 1990.)

1. kiad. [Vizsoly] 1595 [Mantskovit] (1. ábra)
2. kiad [Várad 1640–1642] „1595” [Szenci Kertész] (2. ábra)
<3. kiad. H.n. 1657. ny.n..>
4. kiad. [Kassa] 1667 [Türsch]
5. kiad. [Bártfa] 1709 [Városi ny.]

Teljes biztonsággal tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az első kiadást Vizsolyban nyomtatták. Továbbra sem lehetünk biztosak abban, hogy az a zsinat, amely e cikkelyeket megfogalmazta és elfogadta, Vizsolyban ült össze. Sőt, ha megalkotásukat az 1570-es évekre tesszük, és Károli Gáspár működésével hozzuk összefüggésbe, akkor alig valószínű, hogy Vizsoly számításba jöhet. (A Mantskovit vezette nyomda is csak 1588-ban költözött ide.)

A kánonok különböző kiadásainak nyomtatási helye nem fedi pontosan azt a területet, ahol a felsőmagyarországi kánonok érvényben voltak. Különösen a második, a váradi kiadás nem illik bele a körbe. Kinyomtatásuk helyét tehát az akkori adottságok, lehetőségek is meghatározták. Bizonyára nem azért nyomtatták ki Váradon, mert itt is azt használták, hanem feltételezésünk szerint azért, mert éppen abban az időpontban egyéb (közelebbi) nyomdahely alig jött számításba. A vizsolyi nyomda már nem, a sárospataki még nem működött. A kézenfekvő kassai nyomtatás ellen szól, hogy éppen ezekben az években (1640 és 1652 között a kassai nyomda szünetelt. Schultz műhelye megszűnt (1639), de a következő nyomdász még nem jelent meg a városban. A bártfai műhely ugyan csekély mértékben még dolgozott, de erősen hanyatló korszakát élte. Mint lehetséges nyomdahely talán szóbajöhetett volna Lőcse, ez azonban messze volt, és éppúgy kívül esett a felsőmagyarországi kánonok érvényességi területén, mint Várad.

* * *

A felsőmagyarországi kánonok ma ismert kiadásainak bibliográfiai leírása:

1. kiad.

RMNy S App. 55 vacat!

RMNy S 767 C

ARTICVLI, ivxta qvos regitvr ecclesia in syperioribvs regni Vngariae partibvs.

[Visolii] MDXCV [Mantskovit].

A4 B6 = [10] fol. – 4° – Orn.

RMK II 253

Református egyházi rendtartás. – A „felsőmagyarországi”, „abaúji” vagy „vizsolyi” néven ismert kánonokat tartalmazza latin nyelven. A címlap után *Praefatio* címmel a törvények szükségzerűségét alátámasztó szentírásbeli idézetek következnek, majd a mű főrészét alkotó 55 arikulus.

Szövegkiadás: Kiss Á.: Zsinatok 708–722 (történeti bevezetéssel).

A felsőmagyarországi kánonok ma ismeretes legkorábbi, valószínűleg első kiadása. A kánonok megalkotása ennél korábbi időpontban történhetett: Harsányi István szerint 1568–1570 között (ProtSz 1912:483–487), Révész Kálmán szerint 1570 és 1576 között (Száz 1899:927), Révész Imre szerint valamivel 1595 előtt (SpFüz 1863:418–424), bár a kiadvány sem megfogalmazásának körülményeiről sem idejéről nem szól. A felsőmagyarországi kánonok azonos címmel és azonos, 1595-ös évszámmal kétféle nyomtatásban ismeretesek. Nyomtatási helyet vagy nyomdát egyik sem közölt. Ma három olyan példány ismeretes, amelynek címlapján az

ARTICVLI
 IVXTA QVOS REGI-
 TVR ECCLESIA IN SVPE-
 RIORIBVS REGNI VN-
 GARIAE PARTIBVS.

M. ACADEMIA
 KÖNYVTARA

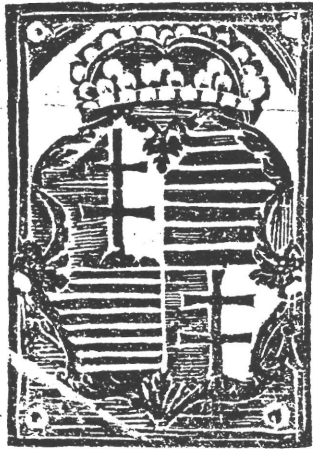

M. D. XCV.

ARTICULI,

Juxta quos regitur

ECCLESIA

In superioribus regni Un-
gariæ partibus.

M. D. XCV.

1595-ös év található, ezek közül azonban csak az Akadémiai Könyvtár példánya a ma ismert legkorábbi kiadás, a másik kettő (OSZK és Debrecen Ref) az itt leírt kiadás kb. ötven évvel későbbi utánnomása. E két utóbbi, hamis évszámú példány ismeretében kerültek e kánonok kizárásra (RMNy App 55).

A hely és nyomda megjelölése nélkül kiadott kánonokat Szabó Károly – nem tudni, melyik példány alapján – bártfai nyomtatványnak tartotta (RMK II 253), míg az 1595-ös kiadásról először hírt adó Révész Imre a vizsolyi nyomtatást tartotta valószínűnek (jóllehet nem az eredeti, hanem a kb. ötven évvel későbbi utánnomást vizsgálta SpFüz 1863:418–424). Gulyás Pál (Könyvnyomatás 179) szintén Vizsolyban kereste a nyomtatás helyét: meglehet, hogy joggal, ha az Akadémiai Könyvtár példánya volt kezében. A nyomtatvány tipográfiai jellemzői alapján valóban Vizsolyban, Mantskovit Bálint műhelyében készült, a címlapon megjelölt időben. Bár a vizsolyi nyomda felszerelésének nagy része utóbb valóban Bártfára került, Klösz Jakab műhelyébe, ez a nyomtatvány mégsem készülhetett Bártfán, mert olyan betűket is tartalmaz, amelyek kizárólag Vizsolyban voltak használatban.

Budapest *Acad 1* [RM Ir II 430]

2. kiad.

ARTICULI, juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Hungariae partibus.

[Varadini 1640–1642] MDXCV [Szenci Kertész].

A4 B6 = [10] fol. – 4° – Orn.

RMK II 253

SpatF 1863:418–424 (Révész Imre)

Budapest *Nat 1* [RMK III 253] – Debrecen *Ref 1* [L 2788 koll.]

3. kiad.

<ARTICULI, juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Hungariae partibus.

S. I. 1657.>

MKSz 1913:346 – ProtSz 1913:495 (Harsányi István)

Kézirat másolat az eredeti nyomtatott kiadásról, amely ma már nem ismeretes. (Sárospatak Ref)

4. kiad.

ARTICVLI juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Vngariae partibus.

[Cassoviae] MDCLXVII. [Türsch].

A4 B4 C2 = [10] fol. – 4° – Orn.

Ember-Lampe, *Historia* 431–441 – MKsz 1909:315 (Zoványi Jenő) – Sztripszky II 2597/145

Kézirat másolat: Debrecen, Főisk. Kvt.

Debrecen *Ref* [RMK 918]

Olim: Sárospatak

5. kiad.

ARTICVLI ecclesiastici. Juxta quos regitur ecclesia Helveticae confessioni addicta, in superioribus regni Hungariae partibus collecta.

[Bartphae] MDCCIX [typ. Civitatis].

A4 B4 C3 = [11] fol. – 4° – Orn.

RMK II 2358; Petrik VIII 253

Szövegkiadás: Kuzmány, *Urkundenbuch* (Wien 1856) 265–269 – Kiss Á. *Zsinatok* 708–722 (történeti bevezetéssel)

Ebben a kiadásban – az előbbiektől eltérően – a szentírási idézetek helyei nem a szélen vannak feljegyezve, hanem az egyes cikkelyek szövege alatt, és a margóra a cikkek tárgya egy – két szóban. Ez utóbbi a korábbi kiadásokban egyáltalán nem szerepelt.

Budapest *Nat 1* – Debrecen *Univ 1* – Sárospatak *Ref 1* – Szeben *Ev 1* – Székesfehérvár *Dioec 1*

V. ECESEDY JUDIT

A honfoglalás, honalapítás, az állam- és egyházszerzés a magyarországi iskolai színjátszás tükrében. A 11 évszázada végbement honfoglalást követően az új hazába, az új környezetbe való beilleszkedés hosszú évtizedeket igényelt. A kalandozások évtizedei után Géza fejedelem tett gyökeres változtatásokat, hogy létrehozzon egy erős központi hatalmat, és a kereszténység felvételével a pogány országot elfogadtassa a keresztény Európa államaival. Fia, István továbbhaladva ezen az úton, legyőzve a belső ellenállást, a külső fenyegetést, lerakta az állam- és egyházszervezet alapjait, ezzel befejezte a honalapítást. Az új hatalmi és társadalmi rendért, az új vallásért azonban halálát követően még hosszú ideig folytatódott a küzdelem.

Az 1046-ban kitört pogány lázadás nemcsak az új vallást és követőit fenyegette megsemmisítéssel, hanem a keresztény központi királyság egész intézményrendszerét meg akarta szüntetni. A régi rendet, pogány életmódot 1061-ben próbálkoztak utoljára visszaállítani.

A honfoglalás és honalapítás, a keresztény állam- és egyházszerzés eseményeivel és hőseivel a 17–18. századi iskolai színjátszás több, mint 10 000 drámai emléke közül aránylag kevés alkotás foglalkozik. Magyarország történetének első 150–200 évéről leginkább a jezsuiták iskoláiban vittek színré dramatikusan produkciókat. A többi szerzetesrend és a protestáns tanintézmények tanítói témáért a jezsuitáknál jóval ritkábban fordultak ehhez a korhoz.

A tanulókat és a közönséget a színi előadással is oktatni, nevelni törekvő tanárokat, drámaszerzőket főleg az államalapító és egyházszerző István király ihlette meg. Az első róla szóló előadást 1597-ben Kolozsmonostoron rendezték az ott röviddel előbb letelepedett jezsuiták.

A 17–18. század folyamán huszonöt Szent Istvánról szóló magyarországi jezsuita iskolai előadásról tudunk, de rajta kívül a honalapítás különböző mozzanatait is színré kerültek az iskolákban. A ránk maradt adatok azonban az esetek nagy többségében csak rövid címek, szűkszavú tájékoztatások, amelyek a bemutatott darabok cselekményéről alig, vagy egyáltalán nem tudósítanak, nem jelzik, hogy a drámaírók életútjának milyen mozzanatait mutatták be. Ezekre legtöbbször csak következtetni tudunk.

A honfoglalásról szóló iskolai előadások első híre a nagyenyedi református kollégiumból származik. Cserei Mihály jegyezte fel egy 1693-ból való kalendáriumban, hogy ez év május 2-án „volt az Enyedi Collegiumban igen szép actus Árpádról és mellette levő hat régi Scythiai kapitányról, mikor Scythiából ki jöven sok néppel Pannoniaj Suachel királt le vágván, minden hadával magiar országban le telepedtenek.”¹

Pannonhalmán 1695-ben, november 24-én („ultima die recreationis ante adventualem”) a bencés rend növendékei mutatta be egy honfoglalásról szóló drámát. „Fuit de tertio ingressu Hunnorum ex Scythia in Pannoniam cum 7 ducibus, quorum primus, scilicet Arpadus, ego Frater Bonifacius fui, qui et albo equo mercatus sum a Suatoplugo, exploratore meo mediante Fratre Anselmo etc.”²

¹ VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Bp. 1988. 463.

² *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma*. Szerk. VARGA Imre. Bp. 1992. 30.

A piaristák 1768-ban az iskolai év végén „rövid beszélgetésben” adták elő a magyarok bejövételét *De adventu Honorum in Hungariam* címmel.³

Semmilyen kézzel fogható adatunk nincs, hogy a honfoglalás után a Nyugat-Európába, Itáliában Bizánc irányába indított katonai vállalkozásokról valahol előadást tartottak volna. De gondolhatunk arra, hogy pl. az 1759-ben Kolozsvárott Madarász Henrikről (*Henricus Aucupis*)⁴ játszott darabban szó esett a magyarokról, a német földön való kalandozásokról. 919-ben, 924-ben a magyarok Szászországot dúlták. 924-ben a magyarok egyik vezére a németek fogságába esett, és ekkor megszabadulása fejében a magyarok kilenc évre békét kötöttek Henrikkel, aki évi adót is fizetett nekik. Henrik a kilenc év elteltével a további évdíjat kérő magyar követeknek nemet mondott, mire a magyarok 933 tavaszán újra Szászországra törtek. Henrik azonban jól használta fel a kilenc éves békét, megerősítette országát és seregét, és vereséget mért a magyarokra. Kézzelfogható bizonyítékaink nincsenek a dráma magyar vonatkozására, de feltételezhető, hogy az említett mozzanatokról szó esett a kolozsvári előadásban⁵, noha Madarász Henrik személye a német hagyománynak egyébként is kedvenc alakjává vált.

A honfoglalást követően a magyarok vezéralakjai közül csak Géza fejedelemről mutattak be egy drámát. Komáromban 1733-ban (*Geyza sancti Stephani genitor*). Jezsuita darabról lévén szó, feltehetőleg Gézát, a pogányból kereszténnyé lett fejedelmet vitte színre. Géza 972-ben küldött követséget Ottó császárhoz, és kért tőle térítő papokat. Lehet azonban, hogy a bajor herceggel, II. Henrikkel való háborúskodásról (991) esett szó a darabban. Az ő lányát, Gizellát házasították össze Géza fiával, Istvánnal.

Míg a jezsuiták iskoláiban sok drámát játszottak Szent Istvánról, a piaristák mindössze öt alkalommal vitték színre alakját⁶, a minoriták pedig egyszer adtak elő egy jezsuita forrást átdolgozó munkát.⁷ A protestáns iskolákban a szentek története, így István királyé sem került színpadra. A jezsuita István-drámák ránk maradt címei többször nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk a darabok tárgyát, hogy milyen történeti esemény, legendás mozzanat került bennük előadásra. A címek csak a szent király nevét, királyi méltóságát tartalmazzák. Ilyen adatunk van Szepeskáptalanból (1651), Győrből (1663), Kassáról (1674). Pozsonyból (1688, 1695), Ungvárról (1758), Esztergomból (1760).

Egy ilyen, a témáról nem tájékoztató című kéziratot latin drámaszöveg előkerült a székesfehérvári levéltárból (*Sanctus Stephanus rex Hungariae*) más két drámaprogrammal együtt, melyek a téma feldolgozását tekintve variánsok, de a teljes szövegű darabnak kétségkívül a forrásai⁸. A valószínűleg 1754-ben előadott dráma a trónutódlás gondjaival tusakodó, az országot Máriának felajánló királyt mutatja be. (A *Regnum Marianum* eszméje fontos szerepet játszott a jezsuiták ideológiájában, népszerűsítésére, terjesztésére bőven éltek a színjátszás eszközeivel.)

³ KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. Bp. 1944. 546.

⁴ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*. I–III. Bp. 1984–1988. Mutatók. IV. köt. Bp. 1944. Szerk. TAKÁCS Marianna. I. 287. (Ha más forrásra a jezsuita daraboknál a jegyzetben nem hivatkozunk, azokat l. a STAUD-féle kötetekben.)

⁵ Feltevésünkét alátámasztja az előadás idejétől nem távoli időből származó munka: HULSIUS: *Henricus Aucupis Hungarorum victor*. Leipzig, 1686.

⁶ Vác, 1724, 1753; Nyitra, 1731; Kiszseben, 1767; Veszprém, 1771.

⁷ Kézdivásárhely, 1776. Kiad. KILIÁN István: *Minorita iskoladrámák*. RMDE XVIII. század. 17. sz.

⁸ KILIÁN István: *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században*. In Fejér megyei történeti évkönyv 10. Székesfehérvár, 1976. 218–226.; 289–298. (A latin szöveg közlése. KILIÁN ismerteti a székesfehérvári püspöki lt.-ban található és a dráma forrásául szolgáló két István-dráma programját is.)

A kéziratos dráma cselekménye hosszabb időt ölel fel. Helyszíne a királyi udvar. Imre herceg halála után István elrendeli, hogy vessenek véget az udvari gyásznak, várnak rá a királyi teendők. A történelmi tényekkel ellentétben a pápa követe, Anastasius most érkezik a királyi udvarba azzal a koronával, amelyet korábban István azért kért, hogy magát megkoronáztatva, azt fiára hagyományozza. Anastasius megdöbbenve értesül Imre haláláról. A király éppen imádkozik: Máriához fordul segítségért. Kire bízta az ország kormányzásának gondját, kinek adja most már a koronát? Anastasius azt kívánja, hogy István koronáztassa meg magát, de ő húzódozik. Konrád császár követe útján fenyegetődzik: bosszút áll, ha megkoronáztatja magát. Seregei ott állnak az ország nyugati szélén. Jelen van a lázongó magyarok követe, Bátor is. Az ősi magyar vallás gyakorlásának megengedését követeli, és tiltakozik, hogy a korona idegen fejére kerüljön. István magatartását, hogy nem koronáztatja meg magát, mert egy nála méltóbb valaki fejére akarja helyezni a koronát, nem értik. István újabb imájában Máriának ajánlja fel az országot, és az Anastasiustól hozott koronát Mária lába elé helyezi. Ezentúl ne királynak, Mária helyettesének szólítsák. És Mária csodát tesz: Konrádot látomás inti a megbékélésre, és visszavonja seregét az ország határától. Ezt hozza hírül követe, Otto. Bátor is megérkezik egy levéllel, ő is csodáról beszél: a pogány magyarok elhatározták, hogy felveszik a keresztény vallást. Így lett Mária Magyarország királynője, *Patrona Hungariae*, így vált Magyarország *Regnum Marianum*má.

A kéziratos dráma, valamint a két kézirat program cselekménye és szelleme ugyanaz, mint a Kézdivásárhelyről ránkmaradt *De Divo Stephano Primo Hungarorum Rege* című előadásé.⁹

Mind a székesfehérvári darabok, mind a kézdivásárhelyi Franz Neumayr latin nyelvű *Stephanus Hungariae Rex* című drámájának többé-kevésbé átdolgozott változatai. Az I. és II. felvonást Kézdivásárhelyen latinul játszották, a III. felvonást részben az eredetiből, részben önállóan magyarul készítette el Jantsó Ferenc. Prológusként magyar nyelvű Cantust is szerzett, az előadást pedig verses epilógussal fejezte be. Konrád császár és a pogány magyarok követének, István kamarásának más neveket adott. Egészében a kézdivásárhelyi átdolgozás új elemet nem tartalmaz, éppen úgy alkalmas volt a *Regnum Marianum* tudat erősítésére és István király kultuszának ébren tartására, mint a Székesfehérvárott ránk maradt előadások.

A szövegek közül is ismert és említett drámákhoz hasonlíthatott sok más darab cselekménye és szelleme. Egyes drámák címe ezt határozottan példázza: *Sanctus Stephanus regnum suum Virgini devovens* (Sopron 1759); *Beatissima Virgo a Divo Stephano Hungariae regina recunciata* (Szakolca, 1747). Rokon témára utal a Pozsonyban 1695-ben játszott dráma is: *Divus Stephanus Hungariae rex et Emericus suis cum coronis Sanctissimae Deiparae Virgini supplices*.

A székesfehérvári és kézdivásárhelyi drámákon kívül a többi magyarországi jezsuita darab szövegét nem ismerjük. A beszélő címekből nem lehet rekonstruálni a drámák cselekményét, de az előadás tárgyára többször következtetni tudunk.

Istvánnak a központi királyi hatalomért, a keresztény vallásért folytatott küzdelméről több dráma is beszél.

Géza fejedelem fiát jelölte örökösének. Halálakor azonban az Árpád-nemzetség feje valószínűleg Kupa (Koppány) volt. Ebben az esetben az Árpádok örökösödési szabálya (seniorátus) szerint őt illette meg a fejedelmi hatalom. Igényt is tartott rá, feleségül akarta venni Géza özvegyét, fegyvert fogott jogainak érvényesítésére. István király azonban a Veszprém környékén lefolyt csatában legyőzte. Holttestét négyfelé vágatta, belőlük hármat kifüggesztetett Esztergom, Győr, Veszprém kapujára, a negyediket pedig elküldte az Erdélyben uralkodó Gyulának.

A Koppánnyal való leszámolásról három piarista iskolai előadás beszél: *De Cupa duce Calvi Zirindi filio in Sanctum primum regem Hungariae consurgente* (Vác, 1724); *Sanctus Stephanus*

⁹ Vö. a 7. sz. jegyzettel.

de Cuppa triumphans (Kisszeben, 1767); *Cupa princeps seditiosus adversus Sanctum Stephanum consurgens* (Veszprém, 1771).

Több darab foglalkozik Istvánnak azzal a törekvésével, hogy hatalmát Erdélyre is kiterjessze, megtörje az ifjabb Gyula erdélyi, törzsi különállását. Erről a harcról szól a jezsuitáknak Kolozsvárott 1713-ban bemutatott előadása: *Divo Stephano primo rege Hungariae devictus et conversus avunculus suus Gyula dux, cui Daciae administrationem sanctus rex commiserat*. A küzdelem a vallás miatt is folyt; 1737-ben Udvarhelyen a magister drámájában „proposuit discordiam concordem Religionis Catholicae in Dacia Vindex in Sancto Stephano Hungariae Rege et Gyula Transsylvaniae Duce”.

A háborúskodás 1002–1003 között folyt. Egyes források és drámacímek szerint István kibékült Gyulával és rábízta továbbra is az országrész kormányzását (*Clementia Sancti Stephani qua Gyulam avunculum Christo et sibi reconciliavit* – Nagyvárád, 1760). Más források szerint István Erdélyt „Magyarország monarchiájához csatolta”, az országrész élére rokonát, Zoltánt állította.¹⁰

II. (Szent) Henrik halála után II. Konrád német király (1027-től német–római császárként is uralkodott) 1030-ban betört Magyarországra. Kíéheztetett seregét István király Bécsig üldözte. A Konráddal való harcról a piaristák 1731-ben az év végén Nyitrán adtak elő egy drámát: *Triumphatrix fidelitas sive Divi Stephani regis Ungariae e Corrado imperatore parta victoria*. A Bonfini alapján készült darabnak fennmaradt a nyomtatott programja, eszerint Konrád a megüzent háború helyett békét kötött Istvánnal. A jezsuiták az ellenségeskedésekről 1744-ben Pozsonyban,¹¹ 1757-ben Ungváron is tartottak előadást.¹²

1031 után a királyi udvarban merényletet kíséreltek meg István ellen. Az összeesküvésben részes lehetett Vazul (Vászoly), Géza fejedelem testvérének a fia, akit István megvakíttatott, fiait pedig száműzte. Talán erről az összeesküvésről szólhatott a Váradon, 1754-ben bemutatott dráma: *Sanctus Stephanus Ungriae rex ab uno conjuratorum ad necem quesitus*.

István orvgyilkosokkal szembeni legendás kegyességét más két drámából ismerhették meg: *Sancti Stephani in conjuratos clementia* (Nagyszombat, 1743); *Clementia divi Stephani in conjuratos* (Sopron, 1748).

A keresztény hitelesítés bajnokáról szólhatott az 1740-ben Pozsonyban színre vitt jezsuita darab: *Sanctus Stephanus rex, orthodoxa sacra promovens* és az 1754-ben Vácott előadott piarista *Divus Rex Stephanus Hungarorum apostolus*.

Egy Győrben, 1760-ban bemutatott darab: *Sanctus rex perduellum victor* István király legendás hősiességét vihette színre.

Az erdélyi Gyuláról szóló drámák címében Istvánról nem történik említés (*Gyula dux Transilvaniae*, Udvarhely 1737; *Gyula Transilvaniae princeps*, Kassa 1764), de bennük bizonyára kettőjüknek a hatalomért való harca kerülhetett bemutatásra.

A pogány magyarság megtérítésében, illetőleg a magyarországi egyház szervezésében fontos szerepet játszó személyekről (Adalbert, Gellért, Eger első püspüke, Buldus) csak jezsuita iskolákban tartottak színelőadást.

Szent Adalbert – aki egy ideig Prága püspöke volt – többször megfordult Géza fejedelem udvarában. Először 994-ben végzett missziós munkát Magyarországon. Változatos élete során több évet töltött Rómában, azután a lengyeleket, majd a poroszokat térítette. Az utóbbiaktól szenvedett mártírhálált. István király őt választotta az esztergomi érsekség egyik védőszentjévé. Az 1641-ben Nagyszombaton játszott *Sancti Adalberti regni patroni vita* szerint az ország patró-

¹⁰ Nem állapítható meg irányzatosság az 1720-ban Sopronban tartott előadásban: *Romano-catholicae fidei triumphus seu Divus Rex Stephanus Gyulae victor*.

¹¹ *Divus Stephanus in Conradum Salicum movens*.

¹² *Fervidi belli apparatus inter Divum Stephanum et Conradum miro eventu terminati et heroico carmine descripti*.

nájaként is tisztelték. Életútjának történetéből merített az 1700-ban Győrben előadott dráma (*Purpuratus fidei Carlsliae Zelus in sancto Adalberto episcopo, martyre, patrona Hungariae*).

A velencei származású Gellért 1020-ban érkezett Magyarországra. Valószínűleg ő nevelte Imre herceget. 1730-ban csanádi püspökké szentelték. Jelentős irodalmi, egyházszervező tevékenységet folytatott, templomokat, monostorokat, iskolákat alapított. Politikai szerepet is játszott, melynek során szembefordult István király utódjával, Péterrel, megtagadta Aba Sámuel megkoronázását. Péter másodszeri királysága idején egyetértett Vazul fiainak hazahívásával.

A Péter uralma ellen felkelt Vata pogány hívei ölték meg 1046-ban.

Hogy életének melyik szakaszát és milyen mélységben dolgozta fel az 1632. évi nagyszombati (*Divus Gerardus episcopus et martyr*) és az 1650-ben Szepesváralján előadott (*Sanctus Gerardus*) című dráma, a pusztá címekből nem állapítható meg.

Eger első püspökéről, akit szintén Vata pogány hívei ölték meg, Egerben 1742-ben a tanév végén nagy sikert aratott előadást tartottak (*Sanctus Buldus primus Agriensis episcopus et martyr*). Valószínű, hogy ugyanazt a drámát (annak egy változatát?) vitték színre, melynek bemutatására már 1703 nyarán Telekesi István püspök előkészületeket tett, abban is bizakodva, hogy a produkció kedvező hatást gyakorol majd a török iga alól nemrég felszabadult város vallásilag tarka képet mutató népének a katolikus hitre térítésében. Az egyre élenkülő kuruc mozgalom azonban ijedelmet keltett a tanulók között. Sokan elhagyták az iskolát, békésebb időkre kellett halasztani az aktus előadását.

Az István királyról szóló drámákban gyakran szerepelt fia, Imre herceg, de róla különállóan is több előadást tartottak a jezsuiták. Alakja Nagyszombatban korán színre került (*Sanctus Emericus*, 1617). A jámborság, tisztaság példaképeként állították Imre herceget az ifjúság elé, mint ahogy ezt az 1722. évi kassai előadás címéből következtetni lehet: *In sancto Emerico duce Ungaro pietatis fructus lilia*. A jezsuita iskola nevelési céljait ismerve, így lehetett ez a tárgy megjelölése nélkül fennmaradt darabokban is, melyekben neve a *sanctus*, *divus*, *beatus* jelzőkkel szerepel (Pozsony, 1636; Trencsén, 1676; Nagyszombat, 1714). Nem tájékoztatnak jobban a darabok tárgyáról, cselekményéről azok a címek sem, amelyek Imre herceg származását, méltóságát jelölő bővítésekkel maradtak ránk.¹³

Némely drámacím határozottan Imre szüzességi fogadalmáról beszél: *Sanctus Emericus suam Deo innocentiam Sacramento devoven* (Pozsony, 1722); *Divus Emericus Virginitatis voto sce se distinguens* (Pozsony, 1741); *Emericus solemni sponsione castimoniam vovens* (Gyöngyös, 1768).

Egyetlen előadás címéből sejtethetjük, hogy benne Imre hercegnek az említett darabokétól eltérő szerep jutott. 1740-ben Pozsonyban adtak elő *Eduardus et Alfrandus Angliae principes Sancti Emerici socii* címmel egy drámát. Az angol krónikák is írják Edmund és Edward hercegekről, akik Magyarországra menekültek. Edmunk feleségül vette István király egyik leányát, Edward pedig Gizella királyné hűgát. Edward 1757-ig tartózkodott Magyarországon. Történetüket máshol is színre vitték (Komárom, 1748; Sopron, 1765).¹⁴

Szent Imréről 15 magyarországi jezsuita előadás címét ismerjük. Valamennyi latin nyelvű. Egynek sem maradt ránk a szövege vagy programja.

A honalapító István király halálát követőleg az utódjául jelölt Orseolo Péter intézkedései súlyos politikai válságot, pogány felkelés kirobbanásához vezető feszültséget idéztek elő. Aba Sámuel megválasztásával háborús állapot következett be, III. Henrik császár miatt az ország függetlensége is veszélybe került. Péter másodszeri királyságának felkelés vetett véget 1046 őszén.

¹³ *Divus Emericus Stephani regis filius*. Tencsén, 1728.; *Emericus Ungarorum rex*. Eger, 1729.; *Emerucus Sancti regis Stephani sanctus filius*. Székesfehérvár, 1736.; *Filius roseto evolutus seu Emericus Hungariae regni flos*. Kőszeg, 1733.

¹⁴ Egy 1724-es kassai előadás szerint Salamon király fogadta be őket: *Edvardus et Edvinus Angliae heredes profugi a Salamone Hungariae rege fidem recepti*.

A mozgalom a pogánylázadás vezetője, Vata az Istvántól létrehozott keresztény állam intézményei ellen fordult és tüzzel – vassal irtotta a keresztényeket. A Péter ellen szervezkedő magyar urak hazahívták a megvakított Vazul fiait. Levente a pogány lázadókhöz csatlakozott, pogány módon élt az 1047-ben bekövetkezett haláláig. Andrásnak a Péter elleni zűrzavaros helyzetben túrnie kellett a pogány magyarok kegyetlenkedéseit, minthogy szüksége volt a lázadók erejére. Amikor uralma megszilárdult, az ország népét visszakényszerítette a kereszténységre. Ő maga keresztény módon koronáztatta meg magát. Visszaállította a keresztény államrendet.

Vele kapcsolatban a jezsuiták három drámát vittek színre. Kettő csak róla szólt (*Andreas I. ab exilio ad sceptrum Ungariae capessendum evocatus*. Nagyszombat, 1767; *Andreas primus Hungariae rex, poenitens*. Pozsony, 1740), a harmadik testvérével, Bélával együttesen mutatta be őt (*Andreas et Bela fratres*. Eger, 1756). A két utolsónak csak a pusztá címét ismerjük, az elsőnek fennmaradt a programja is.

I. András leverte a pogány lázadást, de nem tört Vata életére. Eltúrte, hogy Borsodban, Bélháromkút vidékén a hozzá ragaszkodó híveivel pogány módon éljen. Mikor András utódja, Béla király 1061-ben országgyűlést hívott össze Székesfehérvárra, itt Vata fia, János híveivel a pogány valláshoz való visszatérést, a keresztény papok megölését követelte. A király csapataival szétkergette őket. Ez volt az országban az utolsó pogány szervezkedés.

Béla királynak a pogány magyarokkal való dolgairól szólt a Nagyszombatban 1708-ban bemutatott *Hungaria tertio Christiana seu Bela Hungariae Rex Vatham (Regni Turbator, Rituumque Scythicorum defensor ac promotor) in aplexu Religionis Christianae recipiens*.

Magyarországon a kereszténységet többé nem fenyegette a megsemmisítés veszélye. Az ország függetlenségét, belső nyugalját azonban igen.

VARGA IMRE

A „Laubáni Biblia” hamis impresszuma. A „Laubáni Biblia” megjelenését elsőként Fekete Csaba datálta 1758-ra,¹ noha egy közleményemben Bárány György levelezéséből származó adatok alapján vitattam érveit,² a Fekete Csaba által nemrég ismertetett, *Historischer Vorbericht...* című aprónyomtatvány egyértelműen tanúskodik az 1758-as megjelenés mellett.³ A fenti forrás alapján viszont nemcsak az impresszumban feltüntetett évszámot, hanem a nyomdahelyet is hamisnak kell tekintenünk.

Fekete Csaba legutóbbi cikkében hivatkozik egy levelemre, melyben már 1994-ben igazat adtam neki. Akkor akadtam ugyanis a Budapesti Egyetemi Könyvtárban a szóban forgó aprónyomtatvány egy példányára,⁴ mégpedig a Mossóci Institóris Mihály *Biblia*-előszavának (Lipcse, 1776) hivatkozása nyomán.

¹ *Mikor jelent meg a „Laubáni Biblia”? = MKsz 106 (1990). 68–69.*

² *Adalék a „Laubáni Biblia” megjelenési évének kérdéséhez. = MKsz 111 (1995). 87–90.*

³ *Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia” = MKsz 112 (1996). 106–107.*

⁴ *Historischer Vorbericht von dem Zustande der evangelisch-lutherischen Kirchen in Ungarn.* Denen respective Hochst- und Hohen auch günstigen Wohlthättern welche einen milden Beytrag zum Druck der neuen Ausgabe eines ungarischen Neuen Testaments, hoch geneigt und willigst zu thun geruheten, im Namen der sämtlichen evangelischen Kirchen in Ungarn, den verbindlichst schuldigen Dank einigermaßen öffentlich bezugen zu können, nebst einer Anzeige was in dieser Edition geleistet worden, wohlmeinend aufgesetzt. Lauban, 1758. K. ny. n. 8* 40 l. Budapesti Egyetemi Könyvtár Ac 6453. Petheő János ajándéka 1917. 20. (A továbbiakban HV). FEKETE Csaba 1994. november 21-i levelében közölte velem, hogy újabb adatot talált: azaz nemcsak a publikálásban előzött meg.

„Das Neue Testament in dieser fremden Sprache hat bereits, Gott allein zum Preis, die Presse verlassen” — írja a *Historischer Vorbericht* szerzője, aki magát egyszerűen az „Igazság Megvalótlójának” („Bekenner der Wahrheit”) nevezi, 1758. szeptember 18-i keltezéssel.⁵ [A szerzőkről, Sartoris Jánosról (+ 1757. július 1.), és Bárány Jánosról (+ 1758. február 15.) már mint elhunytakról beszél, valószínűleg az ő tudósítása alapján nevezi Wallaszky Pál posztumuszának a kiadást.]⁶

„Mit dieser namhaftren Hülfe ward demnach der Druck des Neuen Testaments Ao. 1754 in Gottes Namen gleichfalls in Lauban angefangen und über die Hälfte unter mancherley Versuchen fortgesetzt worden: als sich aber daselbst einige erhebliche Hindernisse hervorgethan hatten, muste mans unter göttlichem Beystand zu Jauer endigen.”⁷ Ezeket a mondatokat Fekete Csaba is idézi, de a Jauer helynevet sajtóhibának tekinti. Pedig ha a „Laubáni Biblia” típusait megvizsgáljuk, megfigyelhetjük, hogy az 1–976 oldalakon (ívjelzés: A–Ppp) használt betűket a 977–1536 oldalakon (ívjelzés: Qqq–Dddd), a címlapon és az Elöl-járó-Beszédben (a–b ívek) egy másik készlet váltja föl: a legszembeütőbb különbség a két pontos ékezetek (ö, ü) elhelyezése mind a textus nagyobb, mind a jegyzetek apróbb betűin. Tehát az 1–976 oldalak készülhettek Laubanban (Luban), a többi — így a címlap is — már Jauerban (Jawor), még ha ugyanazon nyomdász munkájaként is. Bár jaueri nyomtatványt e korból nem ismerünk, nem elképzelhetetlen, hogy a Schill-nyomda átmenetileg ebben a sziléziai városban működött. Jauer már 1742 előtt is fontos protestáns központ volt,⁸ s élénk levelezést folytatott a hallei pietistákkal. Az *Újszövetség* impresszumát ezért bátran kiegészíthetjük: „Lauban” [–Jauer] „1754” [1758] N. Schill ny.

A „Laubáni Biblia” kiadásának története a *Historischer Vorbericht* és a már korábban is ismert adatok segítségével tehát a következőképpen rekonstruálható.

Bárány Györgyék 1736 után láttak munkának, amikor nyilvánvaló lett számukra, hogy Torcos András *Újtestamentuma* nem váltja be a hozzá fűzött reményeket,⁹ 1743-ban megbízták Alsóki Mészáros Györgyöt, hogy kátékéziratuk kiadása számára keressen nyomdát és anyagi segítséget, ámde ő, miután tárgyalt a laubani nyomdásszal és eredménnyel gyűjtött pénzt a sziléziai gyülekezetekben, még ugyanezen évben Drezdában elhunyt, s a szerzők évekig semmi hírt nem hallottak a kátékézirat sorsáról.¹⁰

Az 1745-ös hallei cseh *Biblia* (Knihopis 1115, 17.126) kiadásának híre Bárányékat is új lendületre sarkallta. Annak reményében, hogy a halleiek készek lesznek egy magyar *Biblia* megjelenetésére is, letisztázták *Újszövetség*-fordításukat (még a magyarázó jegyzetek nélkül) és tárgyalni kezdtek Gotthilf August Franckéval (1696–1769).¹¹ A tervből nem lett semmi, így visszatértek a laubani ajánlathoz. Itt jelent meg ugyanis akkoriban a Tranoscius több kiadása is, egy cseh *Újtestamentum*, továbbá Bahil Györgynek egy munkája.¹²

⁵ HV 3.

⁶ *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Posoni i-Lipsiae, 1785. 214. Vö. MKsz 1995. 88–89.

⁷ HV 37.

⁸ A wesztfáliai béke biztosította 3 lutheránus „Friedenskirche” építését a városfalakon kívül, ezek egyike Jauer mellett volt (a másik kettő: Schwidnitz, Glogau).

⁹ L. HV 25–26; a „Laubáni Biblia” Elöl-járó-Beszéde (a továbbiakban: EB) b1b–b2a; Bárány György levele Gotthilf August Franckéhez 1747. július 14-én. (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz Francke – Nachlaß Kapsel 27.).

¹⁰ L. HV 35; Bárány György fenti levele.

¹¹ L. Bárány György fenti, továbbá 1754. január 27-i levele Gotthilf August Franckéhez (Kapsel 27.). Vö. BÉL Mátyás *levelezése*. Bp. 1993. 839. sz.

¹² Vö. Knihopis 16.312, 16.313, 16.315, 16.316, 17.124; BÉL Mátyás *levelezése* 891. sz.

Ekkor lépett be a történetbe a *Historischer vorbericht* szerzője, aki kényszerű száműzetésben 1749-ben fellelte a kátékéziratot Melchior Gottlieb Minor landeshuti (Kamienna Góra) inspektor (1693–1748) könyvtárában, és 1750 elején felvette az Alsóki Mészáros által kezdeményezett gyűjtésnek Boroszlóban (Wroclaw), Schweidnitzben (Swidnica), Görlitzben és Bautzenben letétbe helyezett eredményét, 226 tallért.¹³ Ebből a pénzből jelent meg a káté 1500 példányban Laubánban, s 1750 nyarán Boroszlón keresztül már meg is érkezett Magyarországra.¹⁴

Eközben az *Újtestamentum* kézirata is sikeresen eljutott Boroszlóba (az Elöl-járó Beszéd szerint ez még csak a kommentálatlan bibliai szöveg volt), ám a kátékiadásból olyan kevés bevétel folyt csak be, hogy az *Újszövetség* megjelenetéséhez újabb gyűjtés vált szükségessé.¹⁵ Míg az „Igazság Megvallója” patrónusok után nézett, s egy „Segítőtársa” („Gehülfe”) Sziléziában átnézte a kéziratot, addig a szerzők sem pihentek Magyarországon. A váratlan haladékok kihasználva szűkszavú jegyzetekkel egészítették ki művüket.¹⁶ A gyűjtés sikerén felbátorodva azonban egyre hosszabb magyarázatokat írtak, amit a nyomdász késlekedése is lehetővé tett:

„a’ magyarázatok a’ két első Evangyélístákra ritkábban estenek. Mert mikor azokban fáradoztunk; nem-is gondoltuk, hogy ennyire fakadjunk, és a’ könyvnyomtató a’ munkát siettette-is. Az után pedig, hogy a’ nyomtatás meg-tsökkent, és azon kívül-is más dolgok adták elől magokat, több időnk lévén, a két utolsó Evangyélístákat, és az Apostoli tselekedeteket még egyszer által olvastuk, és sok helyekhez bővebb magyarázatot ragasztottunk, a’ két első Evangyélístákban esett fogyatkozást, a’ toldalékban valamennyire ki-pótolni igyekeztünk. Végtere a’ nyomtatás mind tsak késedelmesebben folyván, az Apostoli levelekre sokkal több fejtő jegyzéseket rakhatnánk, mint az első könyvekre”¹⁷

Az „Igazság Megvallója” szerint mindeközben szapora levelezés („eine starcke Correspondenz”) folyt közte, aki a sajtó alá rendezés mellett a korrektúrát is végezte, és a szerzők között, ezek mégsem mindig rendelkeztek naprakész információkkal. A *Historischer Vorbericht* szerint csak 1754-ben kezdődött a nyomtatás, Bárány György ezzel szemben már ugyanezen év január 27-én tudni véli, hogy félig elkészült a munka.¹⁸ Véleményem szerint a magyarázatok kiegészítése 1750 és 1754 között történt, tehát az Elöl-járó-Beszéd fent idézett részlete erről az időszakról szól, akkor is, ha a nyomtatás ezidőtájt még csak a szerzők vágyálmaiban folyt. Tájékozatlanságára („diuturnum silentium”) maga Bárány György is panaszkodott.¹⁹

Az Elöl-járó-Beszéd is valószínűleg elkészült 1754-ig, de legkésőbb 1756-ig,²⁰ s az utolsó kiegészítő magyarázatokkal (az apostoli levelekhez) érkezett a helyszínre (feltehetőleg még az 1754-es vámrrendelet életbelépése, de mindenképpen az 1756-os háború kirobbanása előtt).

¹³ L. HV 36.

¹⁴ PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. II.* 625. L. HV 36. A Bárány György leveleiben is közvetítőként lépten–nyomon előforduló „boroszlóiak” nem feltétlenül az Elisabethanum orthodox professzorait, hanem talán a halleiekkal rokonszenvező világiakat jelentik.

¹⁵ HV 36; EB b2b–b3a.

¹⁶ HV 38.

¹⁷ EB b2b–b3a.

¹⁸ „Interea id beneficii obtinuimus per amicum quendam in Silesia exulantem, ut...N. T. a nobis emendatum methodo Hedingeriana Laubani prelo submitteret ex mera pia collecta, iamque ad medium perduceret, nimirum ad finem Actorum Apostolicorum” – írja Gotthilf August Franckénak (Kapsel 27.).

¹⁹ Uo.

²⁰ Különbem megemlékezne Sartoris János haláláról!

Szerzője személyéről csak találgatásokra hagyatkozhatunk. Az a hagyomány, mely Bárány János szerzőségéről tud, valószínűleg azon alapul, hogy egyedül ő érte meg a metszeteken szereplő 1758-as évet, ráadásul ekkor már a püspöki tisztet töltötte be (1756–1758).

Az 1754 és 1758 közötti évekből — amikor a könyv már valóban sajtó alatt volt — a fel-tűnő hallgatáson kívül²¹ egyetlen adattal rendelkezünk: ez Bárány Jánosnak Sartoris halálára írt gyászverse. Az itt olvasható célzást így értelmezhetjük: az elhunyt fő művének kézírata le van adva, a kiadvány megjelenés előtt áll.²² Ez az állítás pontosan megfelel a *Historischer Vorbericht*-ből megismerhető helyzettel. A továbbiakban már egyedül a *Historischer Vorbericht* fent idézett soraira támaszkodhatunk. Miért húzódnak el ennyire a nyomtatás (elkezdése)? A válasz könnyű: az anyagi fedezet hiányzott. A sikeresnek ígézkező gyűjtés mégsem bizonyult elegendőnek (vagy nem állt arányban a terjedelem növekedésével), ill. csak lassan folyt: a *Historischer Vorbericht* szerzője végül 400 tallér adósságról kénytelen beszámolni, részben a metszetek beszerzésére hivatkozva.²³

Nehezebb a nyomda helyváltoztatásának és a hamis impresszumnak a magyarázata. Lauban Lausitzban, Jauer Sziléziában található, az előbbi szász, az utóbbi (1742-től) porosz birtok. Éppen ezért működött már korábban is Laubanban, a Habsburg-barát Szászország területén a hallei könyvkiadás fiókvállalkozása: ez a helynév kevésbé csengett gyanúsán az osztrák tisztviselők fülében, mint a prozsa Halle neve (nem szólva arról, hogy közelebb is volt a cseh és szlovák olvasókhoz). A hétéves háború első lépéseként Szászországot rohanta le Nagy Frigyes, a harcok Lausitzra is kiterjedtek (1756). Ekkor költözhetett a nyomda a — két évig — még békés Sziléziába, ahol éppen befejeződhetett a nyomtatás. Hogy ezek utána a címlapon nem a sziléziai, hanem a lausitzi helynevet olvashatjuk, s az időpontot is antedatálják a háború előttre: nincs mit csodálkoznunk. A Jauer nevet azért sem használták volna, mert csak a nyomda kényszerű tartózkodási helye volt, a Schill név Laubannal forrott össze. Valószínűleg ezért szerepel a *Historischer Vorbericht* címlapján is „Lauban”: reklámként (hacsak nem tért vissza ide közben a nyomda az osztrák támadás elől menekülve).

Tartozom még azzal, hogy megkíséreljem a már többször emlegetett „Igazság Megvallója” és „Segítőtársa” leleplezését. A *Historischer Vorbericht* annyit árul e a „Segítőtársról”, hogy Sziléziában szolgált, ő szerezte be a boroszlói rézmetszeteket, s segített a kézirat sajtó alá rendezésében, vagyis magyarul tudó lekösznek kellett lennie. Mindez a jellemzés ráillik Bahil Mátyásra, aki 1746 és 1758 között a sziléziai Arnsdorf papja volt.²⁴ Az „Igazság Megvallójának” az a megjegyzése segít az azonosításban, hogy 1746-ban a somogyi gyülekezetek ügyét képviselte a bécsi udvarban.²⁵ Földváry László idézi a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyveiből, hogy „az üldözött somogyi egyházak egy Kerman József nevű lutheránus embert szándékoznak küldeni a királyi udvarhoz, hogy általa, a Helytartótanácsához már fölterjesztett sérelmeik

²¹ L. Bárány György 1756. február 13-i levele Gotthilf August Franckéhoz (Kapsel 27.).

²² L. MKsz 1995. 88–89.

²³ HV 37. Vö. MKsz 112 (1996). 107.

²⁴ SZINNYEI I. 339. Vö. G. REYMANN: *Zur Geheimreise Matthias Bahils nach Ungarn im Jahre 1756*. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 60 (1939). 75–80.

²⁵ HV 35: „Derjenige Bekenner der Wahrheit, welcher Ao. 1746 und folgenden, bey dem Kaiserl. Hofe zu Wien ein Angelegenheiten der obbeschriebenermaßen bedrückten 45 Kirchen des Somodjer Comitats sich so viele Mühe gegeben hatte, (deßen Namen und Stand man noch zur Zeit, zumal seine Person bey vielen hohen Gönnern zur Genüge bekannt ist, aus wichtigen Ursachen vorsichtiglich verschweigen will) muste für diesen treuen und herzhaften Dienst endlich anno 1748. dem arglistig rachgierigen Feind selbst in die Hände fallen, und nach unschuldig ausgestandenem 6 montalichen schweren Arrest, den bößhaftigen Nachstellungen der Verfolger weichen, sein geliebtes Vaterland, Erbgüter und Freundschaft verlassen, und in das betrübte Elend nach Schlesien gehen 1749.”

orvoslását sürgessék, s mivelhogy nincsen elegendő költségük, segílyt kérnek.”²⁶ Kerman Józsefről nem tudni sokat, de apjáról Kerman Jánosról annál többet: Krmann Dániel püspök öccse, kalandos életpályát a Tolna megyei Magyarkeszi lelkészeként fejezi be (1669–1720). Ez a körülmény megerősíti a fenti azonosítást. Egyrészt azért, mert a *Historischer Vorbericht*ben részletes beszámolót találunk – más somogyi gyülekezetek kálváriája mellett – a nagyberényi templomfoglalásról is, ez a község viszont Magyarkeszi szomszédja. Másrészt pedig azért, mert Kerman János gyülekezete Bárány György esperes egyházmegyéjéhez tartozott: Bárány megemlékezik Kerman Jánossal való első találkozásáról 1718-ban,²⁷ két évvel később²⁸ temetésén is jelen van.

Közvetlenebb bizonyítékokat nem találtam e két feltételezésem (Bahil és Kerman közreműködése a kiadásban) alátámasztására. Ha valaki megerősítené őket, megköszönném; ha megcáfolná, egy kicsit se bánom. Amíg azonban nem jelentkeznek újabb, a két személyt megvilágító adatok, megemlékszem az ismertett, jóllehet gyenge lábakon álló azonosításokkal.

A *Historischer Vorbericht* szerzője az *Újtestamentum* kiadástörténetén kívül röviden ismerteti a magyar (protestáns) egyháztörténetet, és részletesen leírja a somogyi templomfoglalásokat (részben szemtanúként, részben hallomás alapján). Ezekkel a részekkel nem szándékozom foglalkozni: ha valaki feldolgozza egyszer ezen évtizedek röpiratirodalmát (pl. Bél Mátyás és Bahil Mátyás hasonló témájú írásait), akkor érdemes lesz megvizsgálni a *Historischer Vorbericht* irodalomtörténeti problémáit. A *Historischer Vorbericht* azonban a fentiekén kívül tartalmaz még néhány könyvészeti vonatkozású adatot, melyekre röviden ki szeretnék térni.

A bibliák előszóihoz hasonlóan a *Historischer Vorbericht* is felsorolja a korábbi magyar kiadásokat, s ezen felsorolásban olvashatjuk a következő mondatot:

„Herr Matthias Bel in Preßburg, übersahe also das Karolyische N. T. und ließ es in einigen Stellen nach der Grundsprache verbessert zu Leipzig 1726. in 12. drucken.”²⁹

Az ún. S. K. jelű *Újszövetségről* tudható dolgokat legutóbb Szelestei N. László foglalta össze.³⁰ Cikkében a két hagyományozott megjelenési évszám közül (1717, 1727) az utóbbi mellett foglal állást, bár – jegyzi meg – Bél Mátyás levelei inkább az 1726-os megjelenésre engednek következtetni.³¹ Ezt a következtetést erősíti most meg a *Historischer Vorbericht* független testimóniuma.

Egészen más értéke van egy másik mellékes megjegyzésnek:

„liegen schon an seinem Orte in Bereitschaft nicht nur das ganze Alte Testament heiliger Schrift, sondern auch eine gute Haus-postille”³²

²⁶ FÖLDVÁRY László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Református Egyházkerület történetéhez*. II. Bp. 1898. 184.

²⁷ PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. I. Sopron, 1910. 353.

²⁸ SZELESTEI N. László: *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében*. = *Protestáns Szemle*. 56. (1994). 207–215., 23. j.

²⁹ HV 25.

³⁰ SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás Újtestamentum-kiadásáról*. In: *Gesta Typographorum*. Bp. 1993. 119–134.

³¹ *I. m.* 124. Vö. BÉL Mátyás *levelezése*. 312. sz.

³² HV 34. Vö. MKsz 112 (1996). 107.

A Bárány-féle kéziratos *Ószövetség*-fordítást két évszázada tartja számon a tudományos közvélemény: Mossóci Insztitórius Mihály,³³ Wesszprémi István,³⁴ Mindszenti Sámuel,³⁵ Szombathi János,³⁶ Varga István,³⁷ Jankovich Miklós³⁸ és mindazok, akik bíztak a felsoroltak tájékozottságában. Bucsay Mihály már azt is tudni véli, hogy a kézirat megjelenítését csupán a pénzhiány gátolta.³⁹ A fenti tudósítások egybevetéséből azonban kiderül, hogy

- a kéziratot egyikük sem látta,
- az információt egymástól veszik át,
- a hagyományt egy termékeny félreolvasás és egy alaptalan spekuláció is gazdagította,
- a fordításról szóló híradás lényegében egyedül a *Historischer Vorbericht* fent idézett mondatára vezethető vissza.

Jóllehet ennek a forrásértéke vitathatatlanak tűnik, más adatok viszont megkérdőjelezik az *Ótestamentum*-fordítás létére vonatkozó álláspontot. Meglepő, hogy a kérdéssel foglalkozók egyike sem vette figyelembe a laubani *Újtestamentum* Elöl-járó-Beszédének a következő mondatát:

„De a kegyes olvasó ezt-is vegye jó néven; míg az Isten másokat támaszt, kiknek mind tudományok, mind idejek, mind kiváltképen jobb módjok lesz efféle munkáknak, még az ó Testamentomnak is új fordításának véghez vitelére.”⁴⁰

Ebből a mondatból sok mindenre lehet következtetni, csak arra nem, hogy az *Újtestamentum* fordítói már az *Ótestamentum* fordításával is elkészültek, és hogy annak kézirata megjelenésre készen várakozik. A *Historischer Vorbericht* és az Elöl-járó-Beszéd közötti ellentmondást éppen még megmagyarázhatnánk azzal a pár év különbséggel, mely a kettő megfogalmazása között feltételezhető, ha nem világitáná meg még egy adat a Bárány-műhely munkáját.

A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei tudósítanak arról, hogy Fábry Gergely szuperintendens az 1750. június 17-én tartott kispéci gyűlésen osztotta ki a feladatokat az *Ószövetség*-fordítók között.⁴¹ Hogy a munka további fázisairól a jegyzőkönyvek nem emlékeznek meg, könnyen magyarázható. Fábryt a következő évben elmozdítják hivatalából és börtönbüntetést is szenved, a fordítók körülményeinek és életrajzának ismeretében (többségük pár éven belül elhunyt) pedig nemigen feltételezhető, hogy elkészültek vállalt feladatukkal, mely nyugodt körülmények között is éveket vehetett volna igénybe. Az *Ótestamentumot* tehát kétségkívül elkezdték fordítani, ám a munka félbeszakadhatott – az Elöl-járó-Beszéd fenti mondata leginkább így értelmezhető.

A *Historischer Vorbericht* szerzője természetesen tudott Fábry eredeti terveiről, de ugyanígy tudnia kellett a felmerült akadályokról is, ha másból nem, akkor az általa kiadott Elöl-járó-Beszédből. Ennek megszővegezése után mégis történetelt valami előrelépés, ami a fordítás befejezésének reményével kecsegtetett, s ezt a remélt befejezést előlegezhette meg a *Histo-*

³³ Az 1776-os lipcsei *Biblia* Elöl-járó-Beszédében.

³⁴ *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia*. IV. Viennae, 1787. 36.

³⁵ BROUGHTONNAK a *religióról való históriai lexicon*. I. Komárom, 1792, 308.

³⁶ Tudósítása az 1794-es utrechti *Biblia* 8. lapján.

³⁷ *Az Új Testamentomi szent írásoknak Critica históriája és hermeneutikája*. Debrecen, 1816.

110.

³⁸ *Biblia tudnillik a Szentírás külön és eredeti magyar fordításainak öt példái*. H. n. 1833.

57.

³⁹ *A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945*. Bp. 1985. 160.

⁴⁰ EB b3b.

⁴¹ Idézi PAYR Sándor: *Fábry Gergely, dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosságán*. Bp. 1894. 43–45.

rischer Vorbericht. Még azt sem zárhatjuk ki, hogy állítása mögött tudatos füllentés (pia fraus) rejtőzik. A nyomtatvány ugyanis a bibliakiadás patrónusainak kíván köszönetet mondani. A kész kéziratok említése valószínűleg már a következő gyűjtés elindítása. Az *Újszövetség* kiadója azon megfontolással is beharangozhatta az *Ószövetséget*, hogy mire a korábnál jóval tetemesebb összeget sikerül felhajtania, állítása igaz lesz, a patrónusok viszont csak nyomdakész kéziratra adakoznak.

Nem zárhatjuk ki természetesen a bejelentés hitelességét sem, ám ha el is készül a fordítás, valószínűleg már nem a két Bárány és Sartois munkájaként (forrásunk sem kapcsolja az ő nevükhöz). A *Historischer Vorbericht* adatának elfogadása esetén sem hagyható azonban figyelmen kívül a szöveg műfaja: a röpirat, a könyvreklám és a patrónusoknak járó beszámoló és köszönet elemei vegyülnek benne. Nem várhatunk hát elfogulatlanságot, őszinteséget, hiteles tájékoztatást a szerzőtől, sokkal inkább azt, hogy minden eszközzel megpróbál reklámot csinálni az általa képviselt kör törekvéseinek, tudva, hogy csak így kerülhetnek ki újabb magyar könyvek a laubani sajtó alól, mik igencsak elkelnének a szorongatott, pásztor nélkül maradt dunántúli gyülekezetekben.

CSEPREGI ZOLTÁN

A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában (1721). A Nagy Péter cár által alapított első oroszországi nyilvános könyvtár történetének tanulmányozásakor került a kezembe a cár könyvtárosának, J. D. Schumachernek¹ 1721-es külföldi könyvbeszerző útjáról szóló részletes beszámolója.² A cárnak benyújtott beszámoló elején 13 pontba foglalva olvashatók azok a feladatok, amelyeknek teljesítésére Schumacher megbízást kapott:³

„1. hogy a Kaszpi-tenger térképét és leírását Felsőged parancsára a külföldi tudományos akadémiáknak átadjam

2. hogy egy csillagvizsgáló műszereinek rajzait megszerezsem

[...]

11. hogy tudós emberek múzeumi gyűjteményeit, legyenek azok nyilvánosak vagy magánjellegűek, meglátogassam, és megnézzem, miben különböznek Felsőged múzeumától, és ha Felsőged múzeumából ezekhez képest valami hiányzik, igyekezzek ezt a hiányt pótolni, vagy legalábbis tanácsot kérni a hiány pótlását illetően

12. hogy igyekezzek Felsőgednek minél teljesebb könyvtárat összegyűjteni

¹ Schumacher 1690-ben született az elzászi Kolmarban. Gimnáziumi tanulmányai után 1707-től a strassburgi egyetemen folytatott irodalmi, jogi és teológiai tanulmányokat. 1711-ben filozófiából magiszteri fokozatot szerzett, de nem sokkal ezután – valószínűleg gúnyversek írása miatt – el kellett hagynia az egyetemet. Egy grófi családnál helyezkedett el nevelőként, velük jutott el Párizsba, ahol megismerkedett Nagy Péter egyik legközelebbi munkatársának unoka-öccsével, akitől Oroszországba szóló meghívást fogadott el. Vö. *Russkij biografičeskij slovar'*. Red. A. A. POLOVCOV. Sanktpeterburg, 1911. 534–536. 1714 szeptemberében érkezett meg Szentpétervárra, és három héttel később megkapta első könyvtárosi feladatát: a cári palota közelében elhelyezett könyvek válogatását és rendezését. L. *Istoriä BAN SSSR 1714–1964*. Red. S. P. LUPPOV i dr. Moskva–Leningrad, Nauka, 1964. 13.

² PEKARSKIJ, P. P.: *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom. T. I.* Sanktpeterburg, Obseštvennaä pol'za, 1862. Hasonmás kiadás: Leipzig, 1972. 533–558.

³ Uo. 533-534. A beszámolóban szereplő feladatok közül csak azoknak a fordítását közlöm itt, amelyek a könyv- és könyvtártörténettel szűkebb vagy tágabb értelemben kapcsolatban lehetnek.

13. hogy a tudósokkal igyekezzek levelezést kialakítani, a művészetek és tudományok szaporítása végett Felsőged államában, és nemkülönben egy tudós társaság alapítására a párizsi, a londoni, a berlini és más helyek társaságaihoz hasonlóan”

A felsorolt feladatok nem szorulnak hosszas magyarázatra, mindegyik összhangban van a 18. század eleji Nyugat-Európa művelődési törekvéseivel. A Kaszpi-tenger térképének terjesztésével az orosz cár is hozzájárulhatott az itt – ott még kisebb fehér foltokat mutató Európa-térképek kiegészítéséhez. A csillagvizsgáló felállításának igénye sem csak a cár speciális érdeklődéséből ered, Newton általános gravitáció-törvényének megismerése után 1690 és 1700 között kezdte meg működését a párizsi, a greenwichi és a berlini obszervatórium.⁴ A múzeum- és könyvtáralapítás terve, valamint egy tudós társaság alapítása szorosan beletartozik az I. Péter által az oroszországi kultúra területén elképzelt és fokozatosan megvalósított reformok rendszerébe – követve ugyan az európai példát, de nem elvetve az oroszországi hagyományokat sem.⁵

Schumacher mindezen feladatok teljesítésének leírása mellett érdekes adatokat közöl az akkori külföldi tudományos életet – ezen belül természetesen a nyomdászat kezdeteinek történetét kutató szakembereket – foglalkoztató témában:

„Köztudott, hogy Mainz, Strassburg és Haarlem között vita van a könyvnyomtatás feltalálásának elsőbbségéről, hiszen akkoriban a könyveket a megjelenési hely és idő jelölése nélkül nyomtatták. Előkerült mostanában egy „Speculum salutis” című holland nyelvű könyv. A hit szentségét ábrázoló fametszetes bibliái alakok vannak benne olyan felirattal, melyet – úgy mondják – Haarlemben készítettek akkor, amikor Mainzban a nyomtatásról még semmit sem tudtak. Scriverius professzor jelenti ki ezt a Haarlemi Krónikában, – a fent említett könyv latin nyelvű változatának egy példánya az ő birtokában van – de ezt a kijelentést sokan tagadják és egyszerűen dicsekvésnek tartják. Ezt a nyomtatványt én megszerkeztem Hollandiában Felsőged könyvtára számára; hogy megtudhassuk belőle, a művészet először sosem az ő teljességében nyilvánul meg, de lassanként, állandóan tökéletesítve éri el teljességét.”⁶

Napjainkra a tudományos kutatás a könyvnyomtatás kialakulásában Gutenberg és Mainz elsőségét tartja elfogadottnak,⁷ ugyanakkor Schumacher beszámolójának rövid részlete több olyan – hibásan vagy pontosan átvett – tényre mutat rá, melyeket a nyomdászat kezdeteivel kapcsolatos kutatások azóta már pontosítottak és tisztáztak.⁸ A Schumacher által *Speculum salutis*-ként említett nyomtatvány a *Speculum humanae salvationis* című táblanyomatos latin nyelvű

⁴ *Kulturális kisenciklopédia*. Főszerk. KENYERES Ágnes. Bp. Kossuth K., 1986. 79. I. Péter az 1697–98-as nagy követjárás idején maga is látogatást tett a greenwichi csillagvizsgálóban. L. LEVINSON-LESSING, V. F.: Pervoe putešestvie Petra I. za granicu. In: *Kul'tura i isskustvo petrovskogo vremeni*. Naučnyj red. G. N. KOMELOVA. Leningrád, Avrorá, 1977. 22.

⁵ KRAUSZ Tamás 1991-ben megjelent kötetében nyomon követhető, hogyan értékelték az I. Péter által elért eredményeket az orosz történetírás különböző irányzatai és korszakai. L.: KRAUSZ Tamás: *Pártviták és történetudomány*. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”. Bp. Akadémiai K., 1991. 199.

⁶ PEKARSKIJ: i. m. 555.

⁷ L. pl. SOLTÉSZ Zoltánné: *A Gutenberg-kutatás legújabb eredményei* = MKsz 1974. 1–2. 182.

⁸ L. pl. *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Hrsg. von Hans WIDMANN. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1972. 302.

vű könyv holland nyelvű fordítása,⁹ Petrus Scriverius *Haaarlemi Krónikaként* jelzett műve pedig minden valószínűség szerint az 1628-ban megjelent *Laure-crans voor Laurens Coster van Haarlem* lehet.¹⁰ A beszámoló e részlete tehát inkább abból a szempontból érdekes, vajon valóban megvásárolta-e a nyomtatvány egy példányát a cári könyvtáros.¹¹

Schumacher 1721-es külföldi könyvbeszerző útja az első oroszországi nyilvános könyvtár¹² egyik fontos gyarapítási forrásává vált.¹³ Maga a beszámoló azonban csak általában emlékezik meg a könyvvásárlásokról:

„Bár én, emlékeztetni szeretném, elegendő számú könyvet vásároltam, mindazonáltal csak olyanokat, melyeknek minden nyilvános könyvtárban meg kell lenniük, egy kivétellel: ezt kíváncsiságból szereztem meg.”¹⁴

Hogy a beszámoló nem tartalmaz pontos számadatokat és könyvcímeket a beszerzett kötetekkel kapcsolatban, az nem véletlen: Schumacher külön jegyzéket készített ezekről *Catalogus librorum, quibus Bibl. imperialis ad 1722 per emptionem aucta est* címmel. A jegyzék 314 mű 541 kötetét sorolja fel, a legkülönbözőbb tartalommal¹⁵ és a külföldi tudós társaságok sorozataival.¹⁶ A jegyzéket jelenleg az orosz Tudományos Akadémia Archívumának szentpétervári osztálya őrzi. Ennek vizsgálata nyomán kiderülhetne, valóban bekerült-e a szentpétervári Tudományos Akadémia könyvtárának állományába a Schumacher által említett nyomtatvány.

HANGODI ÁGNES

⁹ Lotte und Wytze HELLINGA: *Die Coster-Frage*. In: *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Hrsg. von Hans WIDMANN. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1972. 235.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ PEKARSKIJ 1862-es munkája Schumacher szavait úgy értelmezi, hogy a könyvtáros megvásárolt egy olyan nyomtatványt, melyen világosan olvasható, hogy Haarlemben készítették. L.: PEKARSKIJ: *i. m.* 52.

¹² Az első oroszországi nyilvános gyűjtemény megalapítása szorosan összefüggött az Akadémia létrehozásával: I. Péter a könyvtárat — nem utolsó sorban G. W. Leibniz javaslatára — a majdani tudományos intézet szolgálatába akarta állítani. Leibniz az 1690-es évek végétől állt levelezésben először a cár könyvezetéhez tartozó személyekkel, majd magával a cárral is. Leveleiben felvázolta a nyugat-európai műveltség Oroszországba juttatásának programját, melyben nagy szerepet szánt a könyvtáraknak az iskolák, múzeumok, a nyomdák és a csillagvizsgálók mellett. L. BODEMANN, E.: *Die Leibniz-Handschriften der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Hannover*. Hannover, 1895. 339.; GER'E, V.: *Otnoseniä Lejbnica k Rossii i Petru Velikomuu po neizdannym bumagam Lejbnica v Gannoverskoj biblioteke*. Sanktpeterburg, 1871. 207. A cári rendelet végül 1724. január 24-én hozta létre a Pétervári Tudományos Akadémiát és már az alapító okirat megemlítette a korábban létrehozott könyvgyűjteménnyel való összekapcsolást. L. LUTOVA, K. V.: *Biblioteka AN SSSR. K 275 leti vu pervoj gosudarstvennoj naučnoj biblioteki Rossii*. Leningrad, BAN, 1990. 12.

¹³ Schumacher a „Felséged könyvtára számára” kifejezés alatt értheti a cár magángyűjteményét is, azonban annak nyomtatásban kiadott katalógusában nyoma sincs e nyomtatványoknak. L. *Biblioteka Petra I. Ukazatel'* — *Spravo ucnyik*. Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, BAN, 1978. 103–162.

¹⁴ PEKARSKIJ: *i. m.* 555. Feltételezhetjük, hogy a kivételt képező kötet éppen a korábban említett „ősnymtatvány”, ill. táblanyomatós könyv (dúckönyv).

¹⁵ Schumacher kijelentésével szemben Pekarskij szerint a könyvtáros nem előre meghatározott célok szerint, hanem kissé átgondolatlanul vásárolt könyveket a történettudomány, a hadtudomány, a genealógia és a teológia területéről. L. PEKARSKIJ: *i. m.* 48.

¹⁶ LUPPOV, S. P.: *Kniga v Rossii v pervoj četverti XVIII. veka*. Leningrad, Nauka, 1973. 340. Cikkem írásának idején teszek kísérletet a jegyzék másolatban való megszerzésére.

Habina Lukács egri szláv könyvgyűjtéséről.¹ A magyar történettudományt több szempontból is érintő kettős jubileumra kerül sor 1996-ban: a magyarországi görög katolikus egyház megszületését jelentő ungvári unió 350. évfordulóját ünnepeljük 1996. április 24-én, az önálló munkácsi görög katolikus püspökség felállításának 225. évfordulóját szeptember 19-én. Ebből az alkalomból is aktuális Eger tizenharmadik századi kulturális életének a kárpátaljai ruszinokra gyakorolt hatását, illetve az egri római katolikus püspökség és a munkácsi görög katolikus apostoli vikáriátus, majd 1771-től önálló püspökség feszült viszonyát az újabban előkerült levéltári adatok fényében átértékelnünk, az egyháztörténeti szakirodalomban elavultnak tekinthető negatív, egyoldalú képet a források tükrében pontosabbá tennünk.²

„Non episcopus, kujon, subulcus, [...] cani est episcopus et non mihi” – azaz: „nem püspök, kujon, disznókanász, a kutyának püspöke, de nem nekem” – nyilatkozta Habina Lukács homonnai görög katolikus parochus 1765-ben a munkácsi görög katolikus apostoli vikáriusról, Olsavszky Mihály Mánuelről. A témával részletesebben foglalkozó Zsatkovics Kálmán György *Az egri befolyás és az ellene vívott harcz* [sic!] című, illetve néhány egyéb dolgozata nem mentes az érzelmi elfogultságtól.³ Hodinka Antaltól várhattunk volna több korrektséget, ám ő az egyháztörténeti monográfiája írásakor – amint maga panasolja – még nem kapott kutatási engedélyt Egerben, később pedig, okmánytára összeállításakor már nem volt ideje a korszakunkat is érintő források feldolgozására, így ennek csak az első kötete jelent meg.⁴ A magunk részéről több olyan levéltári forrásra kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyet a téma kutatói eddig egyáltalán nem ismertek.

Igen vázlatosan emlékeztetünk azokra a művelődéstörténeti tényezőkre, amelyeket Habina Lukács egri pályafutásának értékelésekor mindenképpen figyelembe kell vennünk. Az Eger történetében mérföldkövet jelentő Eszterházy Károly (1725 – 1761 – 1799.) püspökségének idejére esett a munkácsi görög katolikus egyházmege felállítása. Ezzel hosszadalmas vita zárult le, amely akörül folyt, felsőbb hatósága-e a munkácsi görög katolikusoknak az egri római katolikus püspök? Mint ismeretes, Eger és Munkács között azóta folytak viták, amióta 1646. április 24-én Ungvárott 63 orthodox pap letette a katolikus hitvallást Jakusich György egri püspök kezébe.⁵ Éppen százhuszonöt év múlva, Eszterházy Károly püspöksége idején, 1771-ben XIV. Kelemen pápa felállítja az önálló munkácsi görög katolikus egyházmeget.⁶

A téma szakirodalmában a fenti juriszdikciós szempontok mellett elhalványult az a tény, hogy a tizenharmadik század folyamán Eger az Európára néző ablakot jelentette Kelet-Felvidék, és főként Kárpátalja számára. A kultúrcentrum-szerep elsősorban Eger barokk felvirágzásához kapcsolódik. Ez a felvirágzás Barkóczy Ferenc püspöksége alatt éri el tetőpontját. Amikor az egri püspöki udvar országosan is ható irodalmi központtá válik. Gonduljunk Haller László Télémaque-fordításának kiadatására, vagy Orczy Lőrinc pártfogolására, és más tényekre, amelyek összegző vizsgálatát Bitskey István végezte el.⁷ A Barkóczy-korabeli egri szellemiség arculatának megrajzolása kapcsán Bitskeynek köszönhetjük Androvics Miklós kanonok könyvha-

¹ Köszönet illeti a Magyar Soros Alapítványt (1989., ill. 1990–91.), valamint a Debreceni Universitást Alapítványt (1994.) a szerző Egerben folytatott kutatásainak támogatásáért. – Külön köszönet illeti Fejes Jánosné kollégiumi gondnokot (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola) a helyszíni kutatásokhoz szükséges szálláslehetőség rendszeres és kiváló minőségű biztosításáért.

² FÖLDVÁRI, 1994.; UÓ, 1995a.

³ ZSATKOVICS, 1884.; UÓ, 1910.

⁴ HODINKA, 1909. v.; UÓ, 1911.

⁵ LACKO, 1965².; UÓ, 1966.; PAPP, 1941.

⁶ PEKAR, 1956.

⁷ BITSKEY, 1974.

gyatékának feldolgozását is.⁸ Az európai műveltségű, az olasz reformkatolicizmus, így Muratori műveit ismerő Androvics könyvtárát igen tanulságos lesz összevetnünk Habina Lukács könyvgyatékával.

Habina Lukács a bizánci szertartások és az egyházi szláv liturgikus nyelv tanára volt Egerben. Amikor néhány éve feldolgoztuk az Egri Főegyházmegei Könyvtár cirill és glagolita anyagát,⁹ már beszámoltunk arról, hogy a suprasli' bazilita nyomda első termékének, az 1695-ös *Liturgikonnak*¹⁰ Magyarországon egyetlen épségben megmaradt példánya található, jelesül az egri, és éppen ennek tulajdonosát azonosíthatjuk: Habina Lukács személyében.¹¹ A későbbiekben az Egri Főegyházmegei Levéltár anyagára is kiterjesztvén a vizsgálatokat, sikerült megtalálni Habina Lukács teljes hagyatéki leltárát, valamint az elhalálózását követő intézkedések dokumentációját.¹² Ennek alapján itt és most ahhoz a kérdéshez kívánunk hozzászólni: milyen feltételei, lehetőségei voltak Egerben a görög katolikusok teológiai képzésének.

A görög katolikus papképzés problémája abból fakadt, hogy Munkácsott a tizennyolcadik század derekáig nem volt megoldott a papképzés, és a későbbiekben is csak részben – így a kárpátaljai görög katolikusok számára Nagyszombat, Bécs, Eger és Nagyvárad, valamint Lemberg, illetve később és kisebb részben Pest, elenyésző számban Róma jelentette a színvonalas teológiai képzés lehetőségét.¹³ 1754-től kezdve Mária Terézia királynő évi 1200 forintnyi segélyt utal Egerbe, hat görög katolikus papnövendék neveltetésére. A királynő döntésére Barkóczy Ferenc egri püspök kérése nyomán került sor, mivel az irodalmi élet kapcsán már említett Barkóczy mint jó pásztor gondoskodni kívánt a görög katolikus lelkészképzésről.¹⁴ Ebben a lépésben az egri hegemonia megszilárdítását látták a görög katolikusok, mert a munkácsi apostoli vikárius, Olsavszky Mihály is meg akarta szerezni ugyanezt a támogatást.¹⁵

Kérdéses a római katolikus teológiákon a bizánci rítus és az egyházi szláv nyelv oktatása. Ezek hiányában ugyanis a saját liturgiájuktól és annak szláv nyelvében kifejeződő identitástudatuktól elszakadhatnak a ruszin, görög katolikus papnövendékek. Az Udvari István és Andrij Šlepeckij által vizsgált, illetve közzétett korabeli püspöki körlevelek sűrűn felelmegetik az „ellatinosítás” vádját.¹⁶

Ezeket a püspöki körleveleket alá kell vetnünk a történeti forráskritikának. Meg kell keresnünk a vádak alapját, még akkor is, ha Egerben a korabeli Nyugat-Európa egyetemeit, a teológiai és bölcséleti képzés világszínvonalát megközelítő képzést biztosítottak a Rómában végzett professzorok. Mind Eszterházy Károly püspök, mind a környezetében tevékenykedő főpapok első kézből és magas színvonalon közvetítették Róma kultúráját és művészetét.¹⁷

Bosák Nándor arra hívja fel a figyelmünket az egri teológiai képzést vizsgáló dolgozataiban, hogy a barokk irodalmi életet felvirágoztató Barkóczy püspök 1754-ben – tehát amikor a görög katolikusok oktatása megkezdődött – a bécsi egyetem mintájára szervezi át a teológiai képzést, amelynek igazgatására külön kanonoki stallumot létesít. Erre a tisztségre Amrosovszky Mihályt nevezi ki, a széles látókörű irodalmárt és történészt. Ő maga nem, de a teológiai tanárok többsége a római Collegium Germanicum et Hungaricumban végezte tanulmányait. Ez utóbbi, a

⁸ BITSKEY, 1974a.

⁹ FÖLDVÁRI – OJTOZI, 1992.

¹⁰ LABYNCEV, 1978. 12. No. 1.; CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, 1993. No. 1.

¹¹ FÖLDVÁRI, 1992a. 173.; UÓ, 1993. 298., 299.

¹² FÖLDVÁRI, 1995.

¹³ PELESZ, 1881. II. 634–643.; MAUER, 1887. 265–266., 369–380.; MIHÁLYFI, 1896. I. 239–240.; HODINKA, 1909. 759–772.; PLÖCHL, 1975.

¹⁴ FINÁCZY, 1899. I. 168–169.; BOZSIK. 1910. 81–138.

¹⁵ ZSÁTKOVICS, 1884.

¹⁶ UDVARI, 1994². 212–213., 218.; ŠLEPECKIJ, 1967. 239. No. 10.

¹⁷ BITSKEY, 1993.; UÓ, 1993a.; SZMRECSÁNYI, 1947.

római Collegium Germanicum et Hungaricumban folytatott tanulmányok az egri klérust a magyarországi átlag fölé emelik: mind a teológiai tanárok, mind a kanonokok és püspökök között rendkívül sok a Rómában tanult személyiség — ezt jól jellemzi az is, hogy kettőszáz éven át kizárólag Rómában tanult püspökök állnak az egri egyházmegye élén.¹⁸

Eszterházy Károly létrehozta monumentális könyvtárát, amely nemcsak a teológiában, hanem a csillagászatban és az orvostudományban is reprezentálja korának európai tudományát.¹⁹ A munkácsi görög katolikusokat így európai szintű egyetemi könyvtár, Róma és Bécs barokk műveltsége fogadja — amelyekről Munkácsott a tizennyolcadik században még nem beszélhetünk.

Ami a speciálisan görög katolikus tárgyakat, azaz a liturgiát és az egyházi szláv nyelvet illeti, be kell vallanunk, hogy másfél évtizedig nincs adat. Az első tanár a már említett Habina Lukács, aki Eszterházy püspöktől 1769-ben kapja teológiai kinevezését.²⁰ Személyéről itt annyit, hogy Hodinka Antal szerint Nagyszombatban végezte tanulmányait.²¹

A Nagyszombatban végzett papok közül került ki a tizennyolcadik századi munkácsi püspökök nagy generációja: Olsavszky Mihály Mánuel, Bradács János, Bacsinszky András.²² A jelen dolgozatnak nem feladata válaszolni arra a kérdésre, vajon a szakirodalomban miért *nem* született meg *A nagyszombati befolyás és az ellen vívott harc* című tanulmány. Mivel a munkácsi klérusnak csak Egerrel volt jogi és gazdasági vitája, a nagyszombati teológiát nem érte annyi kritika, mint az egri.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Habina Lukács a teológia elvégzése után, a zempléni es-perességig emelkedvén, éles ellentétbe került a munkácsi görög katolikus egyházi felsőbbbséggel, miközben egyre közeledett az egri püspöki udvarhoz. A személyeskedésig fajuló viták eredményeként kolostori elzáratással sújtották, amely elől Egerbe menekült.²³ Bradács János apostoli vikárius továbbra is felelősségre kívánta vonni, ezért — hogy kikerüljön a görög katolikus egyházi vezetés joghatósága alól — a latin, azaz római katolikus rítusra tért át.²⁴ Nem zárható ki, hogy Bradács azért sem hagyott fel a Habina által felpanaszolt „üldözés”-sel, mert az egri szerbek is feljelentették őt Bradácsnál és a királynőnél, hogy őket mint egri görög katolikus pap zaklatja, felettük joghatóságot akar gyakorolni.²⁵

Habina Lukács említett hagyatéki leltára nyolcvan könyvet említ. Ez valamivel több mint egyharmada annak az Androvics Miklós kanonokénak, akinek a könyvtárát Bitskey István elemezte. A kiemelkedően művelt pap, Androvics könyvtára kettőszázhuszonhárom művet tartalmazott. Habina bizonyíthatóan meghaladja korabeli kárpátaljai ruszin papságának átlagos kulturális színvonalát, amennyiben a nyolcvan mű között szépirodalom, Homeros munkái, görög nyelvtanok, filológiai munkák szerepelnek. A többség persze teológiai.²⁶

A könyveknek csak címét, sokszor csak tartalmát jelző, latin nyelvű jegyzék nem teszi lehetővé a művek azonnali pontos azonosítását, különösen a cirill szerkönyvek esetén. Mégis kiemelhetjük a leltár következő tizenhat tételét:

- Cathechismus Ruthenicus scriptus;
- Missale Rhutenicum;

¹⁸ BOSÁK, 1993. BOZSIK, 1910.

¹⁹ ANTALÓCZI, 1993. BITSKEY, 1982.; UÓ, 1982a.

²⁰ FÖLDVÁRI, 1992a. 173.; UÓ 1994. 301–303.

²¹ HODINKA, 1941. 21.

²² UDVARI, 1994². 171–190., 196skk.

²³ DULIŠKOVIČ, 1877. 173–174.

²⁴ EFL, AV Fasc. 22. No. 129.

²⁵ BIHARI, 1958. 3–4.

²⁶ EFL, AV Fasc, 191, No. 1189.

- Item, alter Rhutenicus Epistolaris;
- Rituale Greacorum;
- Missale Romanum Slavonico Idiomate;
- Lexicon Germanico – Rhutenicum;
- Acta Apostolorum Rhutenice;
- Catechismus Rhutenicus;
- Liber Psalmorum Rhutenicus;
- Grammatica Slavonico – Germanica;
- Elementa puerilis institutionis Russice;
- Grammatica Rhutenica;
- Breviarium Rhutenicum;
- Liber Iliricus; [sic!]
- Dictionarium Iliricum; [sic!]
- Grammatica Rhutenica.

Elkülönítendő a két „illír”, azaz délszláv könyv, és a *Missale Romanum Slavonico Idiomate*, amely az 1741-ben Rómában kiadott horvát glagolita missáléra utal, amelyből 1781-től kezdve, tehát Habina halála után, folyamatosan jeleznek a könyvtári összeírások két példányt. Ezt már három éve ismertettük, ám azt még nem tudtuk, hogy Habináé volt az egyik.²⁷

A folyamatos feltárás további eredményeinek közzétételekor fogjuk részletesebben bemutatni azokat a bibliográfiai segédleteket és módszereket, amelyekkel pontosabban meghatározhatjuk a leltári tételek alatt szereplő könyveket. Itt csak néhány példa. A cirill szerkönyvek latin leltárainak folyamatos kutatása során felhalmozódó tapasztalat azt jelzi, hogy a *Breviarium Rhutenicum* nem más, mint Csaszoszlov. Mivel a könyvek méretét is megadja a leltár, a szóbajöhető könyvek száma tovább szűkíthető. Német – orosz szótár sem jelent meg oly nagy számban 1775., Habina elhalálzási éve előtt, hogy a *Lexicon Germanico – Rhutenicum* azonosítása a méret alapján különösebb nehézséget okozna. (Mindezekre a könyvészeti részletekre további kutatások után térünk vissza.)

Végül, Sztripszky Hiaior a munkácsi püspökség nyomtatványairól írott tanulmányaiban említ egy Olsavszky püspök által kiadott latin – orosz könyvet, amely az ifjak neveléséről szól. Sztripszky ezt egy moszkvai munka átdolgozásának tartja.²⁸ Valószínű, hogy az *Elementa puerilis institutionis Russice* azonos a moszkvai munkával. Latin címe ugyanis megegyezik az Olsavszky-könyv címével. Ám ha erre utalna, vagyis Olsavszky átdolgozására, akkor *Latinice et Russice* megjelölést várnánk. A latinul jól tudó korabeli papi hivatalnok csak a *Russice* megjelölést alkalmazza. Tehát arra utaló adatot kapunk, hogy Sztripszky által az Olsavszky-féle tankönyv elődjének tételezett moszkvai könyv, amely az ifjak nevelésével foglalkozik, megvolt Egerben, és éppen a görög katolikus papnövendékek tanárának birtokában. Sajnos, napjainkban ezt a könyvet már nem vehetjük kézbe, és a hagyaték többi darabja sem volt mind olyan szerencsés, mint az épségben megmaradt suprasli *Liturgikon*.

Irodalom:

- EFL – Egri Főegyházmegyei Levéltár;
 AV – Archivum Vetus;
 ANTALÓCZI (szerk.), 1993.
 ANTALÓCZI Lajos (szerk.): *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993*. Emlékkönyv. Eger, 1993.

²⁷ FÖLDVÁRI, 1992. XII – XIII.

²⁸ SZTRIPSZKY, 1911.; UÓ, 1942.

- ANTALÓCZI, 1993.
- ANTALÓCZI Lajos: *A kétszáz éves Egri Főegyházmegyei Könyvtár története*. In: ANTALÓCZI (szerk.), 1993. 17-69.
- BIHARI, 1958.
- BIHARI József: *Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez* = Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei. 114. Eger, 1958.
- BITSKEY, 1974.
- BITSKEY István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: SZAUDER József – TANAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 333–365.
- BITSKEY, 1974a.
- BITSKEY István: *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben* = MKsz 90 (1974). 3–4. 325–332.
- BITSKEY, 1982.
- BITSKEY István: *Giansenismo ed ortodossia. Il materiale italiano della biblioteca vescovile di Eger nell' epoca dell' Illuminismo*. In: KÖPECZI, Béla – SÁRKÓZI, Péter (ed.): *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*. Bp. 1982. 225–234.
- BITSKEY, 1982a.
- BITSKEY István: *Janzenizmus és ortodoxia. Az egri püspöki könyvtár anyaga a felvilágosodás korában* = MKsz 98 (1982). 1. 60–67.
- BITSKEY, 1993.
- BITSKEY István: *Római hatások a barokk kori magyarországi főpapi könyvgyűjtésben*. In: ANTALÓCZI (szerk.), 1993. 83–92.
- BITSKEY, 1993a.
- BITSKEY István: *Eszterházy Károly római tanulmányai és az egri barokk*. In: NAGY József (szerk.): *Eszterházy Károly emlékezete*. Eger, 1993. (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, különszám.) 43–54.
- BOSÁK, 1993.
- BOSÁK Nándor: *Teológiai oktatás Egerben a XVIII. században*. In: ANTALÓCZI (szerk.) 1993. 159–164.
- BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, 1910.
- CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, 1993.
- CUBRZYNSKA – LEONARCZYK, Maria: *Oficina supraska 1695–1803*. Warszawa, 1993.
- DULIŠKOVIČ, 1877.
- Дулишкович, Иоанн: *Исторические черты угро-русских III*. Ungvár, 1877.
- FINÁCZY, 1899.
- FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I*. 1899.
- FÖLDVÁRI, 1992.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak könyv- és könyvtártörténeti kérdései*. In: FÖLDVÁRI – OJTOZI, 1992. I-XXXIV.
- FÖLDVÁRI, 1992a.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak provenienciakérdéséhez* = MKsz 108 (1992). 2. 169–173.
- FÖLDVÁRI, 1992b.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Habina Lukács, a görög katolikusok tanára* = Hevesi Napló, 2. (1992). 3. 23–24.
- FÖLDVÁRI, 1993.
- FÖLDVÁRI Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet*. In: UDVARI István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. 1993. 295–302., „Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár ruszin possessori bejegyzései.” uo. 299–300.
- FÖLDVÁRI, 1993a.

FÖLDEVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak helytörténeti vonatkozásai* = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series, tomus XXI. Sectio Slavica, 1993. 63–74.

FÖLDEVÁRI, 1994.

FÖLDEVÁRI Sándor: *Eger szerepe a kárpátaljai ruszin, görög katolikus kultúrában*. In: BEKE Margit – BÁRDOS István [Szerk.], *Magyarok Kelet és Nyugat metszésvonalán*. A nemzetközi történetészkonferencia előadásai. Esztergom, 1994. 297–308.

FÖLDEVÁRI, 1995.

Шандор Фельдвари: Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Егерской архиепископской библиотеки = Slavica; Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae, 27. 1995. 83–94.

FÖLDEVÁRI, 1995a.

FÖLDEVÁRI Sándor: *Eger szerepe a ruszin papképzésben*. = Studia Ucrainica et Rusinica, 4. 1995. (Nyíregyháza, sajtó alatt.)

FÖLDEVÁRI – OTTOZI, 1992.

FÖLDEVÁRI Sándor – OTTOZI Eszter: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita könyvei*. Debrecen, 1992.

HODINKA, 1909.

HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Bp. 1909.

HODINKA, 1911.

HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség okmánytára*. I. 1458–1715. Ungvár, 1911.

HODINKA, 1941.

HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombaton 1722-től 1760-ig* = Зоря – Hajnal. 1 (1941). 1–2. 18–30.

LABYNCEV, 1978.

Лабынцев, Юрий Андреевич: Кирилловские издания супрасльской типографии. Москва. 1978.

LACKO, 1965².

LACKO Michael: *Unio Užhorodiensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*. Romae, 1965².

LACKO, 1966.

LACKO, Michael: *The Union of Užhorod* = Slovak Studies. VI. Historica 4. 1966.

MAURER, 1887.

MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck, 1887.

MIHÁLYFI, 1896.

MIHÁLYFI Ákos: *A papnevelés története és elmélete*. I. Bp. 1896.

PAPP, 1941.

PAPP György: *Az ungvári únió időpontja* = Keleti Egyház. 8. 1941. 161–167, 184–188. Ua. klny-ként: Miskolc, 1941.

PEKAR, 1956,

PEKAR, Athanasius B[asilii]: *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis (anno 1771)*. Romae, 1956. (Analecta Ordinisi Sancti Basilii Magni, Ser. II. Sect. I. Vol. VII.)

PELESZ, 1881.

PELESZ, Julian: *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*. II. Würzburg–Wien. 1881.

PLÖCHL, 1975.

PLÖCHL, Willibald M(aria): *St. Barbara zu Wien*. Die Geschichte der griechisch-katholische Kirche und Zentralfarre St. Barbara. I–II. Wien, 1975.

SLEPECKII, 1967.

Шлепецкий, Андрий: Мукачевский епископ Андрий Феодорович Бачинский та його послання = Sborník Múzea Ukrajinskej Kultúry vo Svidníku. 3. (1967). 223–242.

SZTRIPSKY, 1911.

SZTRIPSKY Híador: *A hazai rutének legrégebb nyomtatványai* = MKsz 19. (1911). 2. 117–131, 3. 243–261.

SZTRIPSKY, 1942.

Початки друкарства на Подкарпатю = Зоря – Найна. 2. (1942). 3–4. 261–280.

SZMRECSÁNYI, 1947.

SZMRECSÁNYI Miklós: *Eger művészetéről*. 1947. kül: 63–88., 95–144.

UDVARI, 1994².

UDVARI István: *Ruszinok a XVIII. században*. Nyíregyháza, 1994².

ZSATKOVICS Kálmán György: *Az egri befolyás és az ellene vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében*. = Századok. 15. (1884). 680–696, 766–786, 839–877.

ZSATKOVICS, 1910.

ZSATKOVICS Kálmán György: *Munkács egyházmegyei ifjak az egri papnöveldeben* = Görög Katolikus Szemle. 1910. október 23. 319–320.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. I. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában *Földrajzi jegyzetek* (K 669) és *Vegyes jegyzetek* (K 679/I.) címmel, két kötetben őrzik Csokonai földrajzi tárgyú feljegyzéseit, amelyek Gaál László hagyatékából származnak.¹ Mivel a két kötet tartalmilag szorosan összefügg egymással, együtt kell vizsgálnunk őket. A kéziratkötegek teljes szövege eddig még nem jelent meg. Vargha Balázs Csokonai *Minden munkájának* kiadásában, a tanulmányok között közli a K 669 magyar nyelvű részeit *Szigetek lexikona* címmel, de elhagyja a forrásokra való utalásokat.² Fekete Csaba részletesen ír erről a kötetről, mint Csokonai egyik omniárium jellegű tanulmányáról, amelynek sem a versformában írott művek, sem a levelek, színművek, versfogalmazványok, széppózái művek, költői igényű fordítások között nincs helye.³ A teljes, gondozott szöveg megjelentetése a kritikai kiadás feladata lesz, amelynek *Tanulmányok és följegyzések* című kötete tartalmazza majd a két kéziratcsomó anyagát. Dolgozatom is ennek a munkának előkészítése. A földrajzi jegyzetek háttérének föltárása valójában nem Csokonai költészetére nézve ad újabb információkat, hanem inkább az érdekes, egzotikus témára is fogékony *poeta doctus* képe gazdagodik. A keletkezés idejére, helyére és céljára nézve nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Megvizsgálva a kijegyzések tartalmát és jellegét, a keletkezéstörténet igen problematikus kérdésére próbáltam választ adni, és az életműben való elhelyezést segítő támpontokat keresni. Igyekszem föltárni az anyag háttérét és a téma korabeli aktualitását is.

I. A kijegyzések és forrásaik

Az eddig közölt rész (K 669) *Szigetek lexikona* címen volt ismeretes. Fekete Csaba megállapította, hogy a közismert cím alkalmatlan, mert a följegyzések egyedül a Kanári-szigetekre

¹ Vö. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. I. Kiadta SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1975. 152–154.

² Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. (MM.) I. Kiadta VARGHA Balázs. Bp. 1973. 184–203.

³ FEKETE Csaba: *Csokonai tanulmányai*. = Studia Litteraria XXIV (1986). 67–69.

vonatkoznak. Ezért tanulmányában újat ajánl: *A Kanári-szigetek földrajzi – történeti adatai*.⁴ Bár ő is csak a K 669 jelzetű kéziratcsomót vizsgálja, megállapítása érvényes marad a két kézirat-köteggel együttes vizsgálata alapján is, hiszen a följegyzések legnagyobb része valamilyen módon kapcsolódik a Kanári-szigetek földrajzához vagy történelméhez. Ezért a kritikai kiadásban ezt a tematikailag összefüggő egységet a következő címmel lehetne jelölni: *A Kanári-szigetekre vonatkozó földrajzi – történeti könyvkijegyzések*.

A kéziratcsomókban különböző jellegű följegyzéseket találunk: A K 669-be Csokonai latin nyelvű lexikonokból és földrajzi kézikönyvekből másolt vagy másoltatott különböző terjedelmű részleteket, attól függően, hogy az egyes források szerzői milyen hosszan tárgyalják a Kanári-szigeteket, illetve, hogy a témán belül mi érdekelte Csokonait. A latin nyelvű kijegyzések mellett itt találjuk még azt a magyar nyelvű „lexikont” is, amit Vargha Balázs *Szigetek lexikona* címen adott ki. Ebben a Kanári-szigetek szempontjából fontos információkat betűrendes szókikkekbe osztotta a költő. Kompilációról van szó, a kijegyzett forrásanyag egy részét dolgozta föl benne, de egyedül ennek összeállítása, illetve szövegének magyarra fordítása tekinthető önálló munkának. A K 679/I. kötetében német, francia, angol, latin és magyar nyelvű művekből olvashatunk hosszabb – rövidebb kijegyzéseket, illetve fordításokat. Egyéb apró jegyzeteket is találunk a kötetekben: egy betűsoros tervezetet, szigetek betűrendes listáját és néhány más természetű részletet.

A K 669-es kéziratcsomó

a.) Kijegyzések Cellarius, Cluverius és Hornius műveiből

A kritikai kiadás is jelöli, hogy a kéziratcsomónak ez a része eredetileg önálló füzet volt.⁵ A következőkben ezt az egységet és forrásait mutatom be:

1. „CHRISTOPH CELLARII GEOGRAPHIA ANTIQUA IUXTA ET NOVA, Edit. VI^a Studio Laurentii Reinhardii. Jena. 1731. II. Tom.”⁶

Cellarius /Keller/ (1638 – 1707), német filozófus és padagógus neve nagyon fontos a földrajz-oktatásban. Őt és Cluveriust a felvilágosodás korában nagyon elterjedt ún. történelmi – földrajzi irányzat megalapozóiként tartják számon, a földrajzot így sokáig mint a történelem segédtudományát tanították. Cellarius művei Magyarországon is népszerűek voltak, sőt a debreceni Kollégiumban tankönyvként használták őket.⁷ Az első kötet XXVIII. fejezete az Afrikához tartozó szigeteket tárgyalja. Az első kötet XXVIII. fejezete az Afrikához tartozó szigeteket tárgyalja. Ebből írta ki Csokonai mindazt, ami az ókorban „Szerencsés szigeteknek” (Fortunatae insulae) nevezett Kanári-szigetekre vonatkozik (258 – 261.), csupán a Hesperidákról szóló részt hagyta el, ami azért furcsa, mert – mint a további kijegyzésekből kiderül – nagyon érdekelte ez a téma. Az itt kimásolt rész központi kérdése az, hogy a Kanári-szigetek azonosak-e az ókoriak Szerencsés-szigeteivel. A Platon nevéhez fűződő Atlantisz-legendáról is beszél, mivel sokan vélték a szigeteket Atlantisz maradványainak, és azt is tárgyalja, hogy azonos lehetett-e ez a földrész Amerikával. A második kötet XXVII. fejezete: *De Afrika*, ahonnan a Kanári-szigetekre vonatkozó bekezdés van teljes egészében kimásolva.

⁴ *I. m.* 70.

⁵ Költ. I., 152.

⁶ Az egyes könyvek címléírásában Csokonai kéziratát követem, de megadom az általam használt kiadás jelzetét is a jegyzetben. Ez a könyv a debreceni Református Kollégium könyvtárában: U 1083. A belső címlapon Sinai Miklós professzor és könyvtáros 1767-es bejegyzése. (Sinai 1760 – 1791 volt a Kollégiumban tanár, és földrajzot is oktatott.)

⁷ GONDÁNÉ SALÁKI Márta: A földrajz oktatása a debreceni Református Kollégiumban 1777-1806 között = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1987/4. 26.

2. „*PHILIPPI CLUVERII INTRODUCTIONIS IN UNIVERSAM GEOGRAPHIAM, TAM VETEREM QUAM NOVAM Libri VI. Cum integris Johannis Bunonis, Joh. Frid. Hekelii et Joh. Reskii, et selectis Londinensibus notis. [...] Editio omnium locupletissima. Amstelaed. 1729.*”⁸

Cluverius /Klüver/ (1580–1623) *Introductionis...*c. művét 1624-ben adták ki először a tudós hagyatékából, majd újabb adatokkal és híres földrajztudósok – a német Joh. Buno (1617–97), Joh. Reiske (1641–1701) és a holland Bruzen de la Martinière – jegyzeteivel egészítették ki, amelyek a lap alján találhatók. A Kollégiumban ezt a művet is használták a földrajz oktatásához.⁹ Az első könyv általános földrajzi bevezetőjéből, a hosszúsági és szélességi fokok kérdését tárgyaló fejezetből van kimásolva hosszú jegyzetekkel együtt a „Szerencsés szigetek” és az első hosszúsági fok kapcsolatára vonatkozó két mondat. Az első Meridiánt ugyanis sokáig Ferrón vagy Teneriffán húzták meg. A Kanári-szigetek történelmét és földrajzát részletesen tárgyaló részben is utal erre Cluverius, de nem elégedett meg ennyivel a költő, hiszen – mint a többi kijegyzés is bizonyítja – az első délkör meghúzásának helyét érintő viták nagyon érdekelték. A szigetek történelme mellé az Atlantisszal, illetve Amerikával való azonosság legendáját is hűségeesen kimásolta jegyzeteivel együtt. (VI. könyv: *Africa, America*; ennek X fejezetében: *Insulae ad Africam*). Ezután, kissé fölcserelve a sorrendet, a 46–49. lapról másolta ki a *De navigatione Oceani* című részt.

3. „*NOTITIAE ORBIS ANTIQUI, CHRISTOPHORUS CELLARIUS [...] Cum Notis L. Io. Conradus Schwartzii. Lipsiae. MDCCXXXII.*”¹⁰

A művet Johann Konrad Schwartz (1677–1747), a német teológus, filozófus, pedagógus jegyzetei egészítik ki. A második kötet függelékében találjuk az „Új Földkerekségről” szóló fejezetet: *Additamentum de Novo Orbe, an cognitius fuerit veteribus* (967–970), amit teljes egészében kimásolt Csokonai, csupán az utolsó három mondatot hagyta el. A függelék azt tárgyalja, hogy Amerikát ismerték-e a régiek, és azonos-e Platon Atlantiszával. Felsorolja ő is – a többi geográfushoz hasonlóan – azokat az antik szerzőket, akik valószínűsítették egy negyedik földrész létezését, és beszél arról, hogy egyesek az Atlantiszt a „Szerencsés szigetekkel” hozták összefüggésbe.

4. „*GEORGII HORNII HISTORIA ECCLESIASTICA, [...] Francof. ad Moenum. 1704.*”¹¹

Hornius /Horn/ (1620–1670) németalföldi professzor több latin nyelvű történelmi tankönyvet is írt. Mint Fekete Csaba megállapította, egyháztörténetének címéből Csokonai tévesen másolta az egyik számot: a leírást 1687-ig folytatta Hornius halála után Daniel Hartnack, Johann Daniel Kramer (1672–1715) és Melchior Leydecker (1642–1721), de ő száz évvel kevesebbet írt.¹² Ugyanebben a kötetben van Horniusnak egy másik munkája: *Introductio in historiam universalem*. Ebből olvashatunk egy fejezetet a kéziratban: *Historia Insularum Fortunatarum*.

b.) *A lexikális rész alá másolt kijegyzések és forrásaik*

A 36a–126b lapon van a Csokonai által összeállított magyar nyelvű lexikon. Alá a következők latin nyelvű művekből jegyzett, ill. jegyeztetett ki Csokonai:

5. „*JOH. JACOBI HOFMANNI LEXICON UNIVERSALE HISTORICO – GEOGRAPHICO – CHRONOLOGICO – POETICO – PHILOLOGICUM Basileae MDCLXXVII.*”¹³

⁸ Kollégiumi könyvtár U 80. A belső címlapon 1741-ből való kéziratos bejegyzés.

⁹ TÓTH Béla: *Egy történelem – földrajz professzor Debrecenben: Lisznyai Kovács Pál* = Múzeumi Kurír 1984/4. 15.

¹⁰ Kollégiumi könyvtár U 92. Mindkét kötet külső címlapján: „Stephani Szilagyi anno MDCCXXXVII.”

¹¹ Kollégiumi könyvtár D 306. A belső címlapon 1762-es bejegyzés.

¹² FEKETE Csaba: *i. m.* 73.

¹³ Kollégiumi könyvtár A 19. A belső címlapon 1762-ből származó kéziratos bejegyzés.

A baseli történelem- és teológiaprofesszor Hofmann [Hoffmann] (1635 – 1706) legismertebb munkájáról van szó. 1677-ben jelent meg először, de Magyarországon is több kiadását használták. A lexikon második kötetéből a következő címszavakat másoltatta Csokonai a magyar nyelvű rész alatt üresen maradt részekre: *Aprositos, Alegranza, Atlantica Insulae, Atlantis, Capraria, Canaria, Forteventura, Funchala, Ferri, Fortunatae Insulae, Gorgones, Gomera, Madera, Cerne, Atlantis* (az *America* szócikkből), *Ombrios, Purpurariae, Portus Sanctos, Pico, Paena, Pluitalia, Teneriffa, Theode* – mint a felsorolás mutatja, nem mindenütt sorban, hanem szükség szerint a betűrendtől eltérve. Úgy tűnik, hogy a latin nyelvű szócikkek helye általában a megfelelő magyar szócikkhez van igazítva. Tehát az *Aprositos* címszót a magyar nyelvű *Aprositos* szócikk alatt találjuk, majd a lexikális rész sorrendjének megfelelően következnek egymás után a címszavak. Az *America* szócikkből Atlantiszra vonatkozó részeket más kéz (de ezt sem Csokonai) másolta ki. Minden szócikk végén Csokonai utólagos bejegyzésével utal Hofmann lexikonának megfelelő helyére: *H. Aprositos, H. Alegranza...*

6. „*BECKMANNUS: HISTORIA ORBIS TERRARUM GEOGRAPHIA ET CIVILIS Francofurtia. O. MDCLXXX.*”¹⁴

Johann Christoph Beckmann (1641 – 1717) történész – teológus könyvére Csokonai többi forrása (például Hofmann is) utal. Ötödik fejezete: *Historia Insularum*; ennek XV. részében tárgyalja az afrikai szigeteket, köztük a Kanáriakat. Innen másoltattott ki Csokonai a Hofmanntól *Atlantis* címszavakhoz írt szövegek alá Atlantiszra és Aprositosra (San Borondon) vonatkozó információkat. A végén *H. Insula* rövidítéssel utal a fejezetcímre.

7. „*JOHANN LUYTS, INTRODUCTIO AD GEOGRAPHIAM NOVAM ET VETEREM; Trajecti ad Rhenum. MDCXCII.*”¹⁵

A fizikus és filozófus Luyts (1665 – 1721) művét N. Sansonnak (1600 – 1667), a híres francia geográfusnak hatvanöt térképe illusztrálja.¹⁶ A mű *Insulae Canariae*, ill. *Insula Madera et Insulae Asores* című fejezeteiből (XIV. és XV.) másolt Csokonai oda, ahol még a Hofmanntól másolt részek után maradt hely. De a kijegyzés nem a magyar nyelvű lexikon és a Hofmann-szócikkek sorrendje alapján összeállított oldalszámoknak megfelelően folyik.

c.) A Kanári-szigetek lexikona és annak forrásai

A magyar nyelvű lexikonban magyarra fordítva és szócikkekbe rendezve találjuk a Kanári-szigetek történelmére és jelenlegi leírására vonatkozó tudnivalókat. A címszavakat A.A.A. – V.V.V fejlécek alá sorolta a költő, feldolgozva nemcsak a földrajzi neveket, hanem személyekét, a fontos nevezetességeket, itt termő gyümölcsöket, állatokat, főbb termékeket. Mindig jelöli valamilyen formában, hogy honnan származik az információ. Nézzük meg, milyen jelöléseket találunk, és ezek mire utalnak:

– Csupán három helyen van Cs. rövidítés. Erről nem tudjuk, milyen szerzőt vagy művet jelöl – talán maga Csokonait. Mindháromszor csupán egy – egy mondatról van szó: Az *Atlantis* szócikkben: „Ezek lehettek a’ régieknél nevezetes Hesperides szigetek is. Cs” A *Canaria szigetek*-ben: „Ezek a’ szigetek lehettek a’ híres HESPERIDES Szigetek is; az elveszett ATLANTIS Földének maradványi Cs”

A szöveg így folytatódik: „Ide tartoznak az ATLANTICÁK. Cs.” (Az *Atlantica szigetek* szócikkben leírja, hogy ezeket Plinius Hesperidéseknek nevezi.)

Tehát mindhárom mondat ugyanarra vonatkozik: a görög mitológiában szereplő Heszperidész szigetekre, amelyek az akkor ismert világ legnyugatabbi pontján feküdtek, és ezek szerint

¹⁴ Kollégiumi könyvtár K 2830.

¹⁵ Kollégiumi könyvtár U 202. Több kéziratos bejegyzés olvasható a belső fedőlapon, mind 1780 előtti.

¹⁶ CSOKONAI egy táblázatot másolt ki SANSON valamely másik mappájából a K 679/I. kötetbe, de ezt még nem sikerült azonosítanunk.

szintén kapcsolatba hozhatók Atlantisszal. Van ugyan *Hesperides szigetek* és *Hesperus* címszó is, de ezekben nem ír a költő arról, hogy Atlantisszal azonosították volna őket. Részletesen összefoglalja viszont forrásai alapján, hogy mi a szerepük a görög mitológiában.

– A magyar szöveg egyik legfontosabb forrása HOFMANN lexikona. Itt is sűrűn találunk *H...* jelöléseket. Gyakran az egész szócikk magyar fordítása bekerült a lexikonba, máskor pedig egy–egy mondat. Egyetlen szócikkre több szempontból, több helyen is utal a magyar szöveg, mivel a magyar lexikon sokkal aprólékosabb, részletesebb. Néhányszor olyan címszavakra is, amelyek latinul nincsenek kimásolva alulra: *H. Hesper* (a *Hesperidés* szócikkben), *H. Phosphorus*, *H. Vénus* (*Hesperus* szócikkben), *H. Ophir* (az *Ophir* szócikkben).

– BECKMANN fönt említett művének *Historia Insularum* című fejezetére a magyar részben is *H. Insula* rövidítés utal. A latinul kimásolt részek magyar fordítása került be a lexikális rész néhány szócikkébe (pl. *Aproposito*, *San Borondon* és *Atlantis*).

– Gyakran olvashatunk Hübner Vollst., H. Vollst. rövidítést. Ezek JOHANN HÜBNER: VOLLSTÄNDIGE GEOGRAPHIE című munkáját jelölik. Hübner (1668–1731) nagyhatású protestáns pedagógus, történész–teológus volt. Teológiai és geográfiai munkái egész Európában népszerűek voltak, Magyarországon is. A Kollégiumban is tankönyvként használták őket,¹⁷ és több földrajzi kézikönyv megírásához szolgáltak alapul. Munkái leíró jellegű földrajzi művek, az ún. „államisme” tanát követik, amely a felvilágosodás korának igen elterjedt irányzata volt. A kor igényeit már nem elégítették ki a kozmográfikák, amelyekben a Föld leírását egymással lazán összefüggő ismeretek halmazaként olvashatták, hanem az egyes országok rendszerbe foglalt tárgyalását kívánta. Az államisme hasonló jellegű műveket eredményezett: a szerzők ismertetik a legfontosabb tengereket, folyóvizeket, a legfőbb kereskedelmi útvonalakat, a főbb városokat, felsorolva benne a leghíresebb épületeket, akadémiákat, foglalkoznak az államformával, annak kialakulásával, a nép nyelvével, főbb termékeivel. Az irányzat korabeli népszerűségét mutatja, hogy nagyon sok kijegyzést találunk a kéziratban ilyen jellegű munkákból. A magyar nyelvű kompiláció is hasonló, de ebben a jelenkori leírás mellett hangsúlyos szerepet kapnak a Kanári-szigetek antik földrajzi, történelmi és irodalmi vonatkozásai is. A K 669-ben nincs semmi összefüggően kiírva Hübner művéből, de a K 679/I. jelzetű kéziratcsomóban az 1735-ös kiadás Kanári-szigetekről szóló fejezete olvasható németül (51b–54a).¹⁸ Ennek a szövegnek magyar fordítását találjuk a lexikális rész megfelelő helyein. Mivel Hübnernél nem lexikonról van szó, Csokonainak kellett beillesztenie az egyes szócikkekhez tartozó információkat. Itt is igaz, ami Hofmann esetében: néhány adat nincs kimásolva németül, de a magyar részben utal Hübnerre Csokonai, és ilyenkor (csak ilyen esetekben) az oldalszámot is megadja:

Az *Atlantis* szócikkben Salamon Ophirjáról olvashatunk, amelyet szintén azonosítottak Atlantisszal. Majd utána: „Hübner Vollst. – pag. 675, 676. Atlantis, vagy Atalantis. De ez a’ mai America é; vagy pdig Európa és América között egy ilyen nevű föld fekütt é; ’s talán elveszett idővel: az mások állíthatják meg. Uő. pag. 510.” (Ezt folytatja egyébként „Cs” megállapítása a sziget Heszperideszekkel való azonosságáról.)

Az *Ophir* szócikkben: „Az a’ Tartomány, mellybe küldötte [...] a’ maga hajóit Salamon. Hübner Vollst. – pag. 411. Pégut tartják Ofirnak a’ Zsidók, azért is ott örömet laknak. Uő. 480. pag. Sokan pedig azt ítélik, hogy ez Monomatapa volna. Uő. pag. 629. De leghelyesebb értelem, hogy ez Atlantisz volt. Uő. pag. 676.”

Ezen kívül csak a *Gorgones* és *Hesperidés* szócikkekben találunk Hübner neve mellett oldalszámot. (A két név ugyanazt a fogalmat takarja.) Tehát a külön oldalszámmal jelölt részek,

¹⁷ GONDÁNE SALÁNKI Márta: *i. m.*, i. h.

¹⁸ Az OSZK-ban őrzött, 1748-as hamburgi kiadás jelenleg nem hozzáférhető. Később a mű lényegi változtatás nélkül ugyan, de új címmel jelent meg: *Allgemeine Geographie...* Ennek 1773-as kiadása a Kollégium könyvtárában U 474.

amelyeket nem jegyzett ki Csokonai németül, a Salamon Ophirjának nevezett városra illetve a Heszperidész szigetekre vonatkoznak. A Hofmanntól latinul ki nem jegyzett címszavakra is éppen a *Hesperides* és *Ophir* szócikkekben utal, a „Cs.”-től származó mondatok pedig egyértelműen a Heszperidész szigetekre vonatkoznak. Talán azért van így, mert ezekből a könyvekből összefüggően csak a Kanári-szigetekre vonatkozó részeket másolta ki, ott viszont nincs szó arról, hogy Salamon Ophirja és a Heszperidák kertje Atlantisszal lenne azonos. De érdekes, hogy Cellarius művének a Kanári-szigeteket tárgyaló fejezetéből épp a Heszperidákra vonatkozó részt hagyja el Csokonai, később pedig egy Luyts-kijegyzésnél a Salamon Ophirjára vonatkozókat nem másolja már ki, holott láthatóan nagyon érdekelt ez a dolog.

– Nagyon sokszor szerepel Szászky neve is a szövegekben. **TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS: INTRODUCTIO IN ORBIS HODIERNI GEOGRAPHIAM** című munkájára utal a jelölés.¹⁹ Tomka-Szászky (1700–1762) evangélikus lelkész, történész, geográfus a pozsonyi gimnázium tanára volt, ahol Bél Mátyás (1684–1749), az iskolai földrajzoktatás megújítója, a történelmi-földrajzi irányzat Magyarországon legjelentősebb képviselője mellett működött. Ez a műve is az ő előszavával jelent meg. A népszerű tankönyvet a Kollégiumban is használták.²⁰ Az általános földrajzi fejezetek mellett az akkor ismert négy világrész valamennyi országának leírását megtaláljuk benne. Ebben a kéziratköteggben nics belőle kiírva összefüggően semmi, de a K 679/I.-ben, a Hübner-től kijegyzett oldalak előtt (49a–50a) találunk egy magyar nyelvű szövegrészt, amelynek (bár nincs jelölve) Szászky megnevezett műve a forrása. A könyv harmadik részének II. fejezete (*De insulis Africanae*) tárgyalja a Kanári-szigeteket, a magyar fordítása pedig olvasható a kéziratban, előtte a következő címszavakkal:

– *Vallás. Igazgatás. Lakosok. Hozományok. Városok. Hegyek. Kikötők. Nevek. Levegő.*

– *Fák. Földjök. Földindulás. Gabona. Gyümölcsök. Hegyek. Hozományok. Igazgatás. Klastromok. Kikötők. Levegő. Lakosok. Meridianus. Püspök. Tűzokádó. Templomok. Városok. Vadak. Vallás. Várak.*

Ezek – a *Nevek* kivételével – mind megtalálhatók a magyar nyelvű lexikális részben címszóként, sőt a „betűrendbe” állított szavaknak ott is ez a sorrendje. Viszont a felsoroltnál jóval több szócikkben szerepel Szászky neve.

Tehát a K 669 jelzetű kéziratcsomó két nagy egységre bontható. A latin nyelvű kijegyzések latin nyelvű forrásait a 17. században, ill. a 18. század elején adták ki. Mind 1732 előtt jelent meg, és a kéziratot bejegyzések szerint már 1767 előtt a Kollégiumban voltak, ahol ma is megtalálhatók. Antik és újkori földrajzot tárgyalnak, de nem csupán geográfiai leírást, hanem történelmi áttekintést is találunk bennük, sőt gyakran utalnak antik szerzők földrajzi, történelmi és szépirodalmi munkáira is. Azt hiszem, a bemutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy felfedezhetők bizonyos csomópontok, amelyekre különösen nagy figyelmet fordított Csokonai: a délkör (Meridián) problémájára, amelyet az ókorban ismert világ legnyugatabbi pontján, Ferro (Hiero) vagy Teneriffa szigetén húztak meg, de a hely vitatott, és arra is, hogy itt volt-e a mitológiában szereplő Heszperidák kertje; érdekli még az elsüllyedt sziget, Atlantisz legendája, s az, hogy a valaha „Szerencsés szigeteknek” (a költőknél Elíziumi mezők) nevezett Kanári-szigetek valóban Atlantisz maradványai-e és Atlantisznak Amerikával való azonosítása is. A Csokonai által összeállított lexikális részben szintén hangsúlyos szerepet kapnak ezek a kérdések. Ennek forrásai között a kijegyzett munkák egy része mellett már modernebb földrajzi műveket is találunk.

B. A K 679/II. jelzetű kéziratcsomó

Ebben a kötetben főként német, de francia, angol, magyar és latin nyelvű kijegyzéseket is találunk. A kijegyzések több fogásból állnak, témájuk azonban közös: a Kanári-szigetek. For-

¹⁹ Az általam használt kiadás: 1788. Pozsony, kollégiumi könyvtár U 453.

²⁰ GONDÁNÉ SALÁNKI M.: *i. m.*, i. h.

rásaik többsége a fönt tárgyalt latin nyelvű munkáknál későbbi. Egy részük földrajzi kézikönyv, másik pedig útleírás. Általában pontosan megnevezi Csokonai a forrást, sőt az oldalszámokat is megadja. A kijegyzések nem különülnek el élesen egymástól, egyetlen lapon néha több is olvasható. Mivel nem tudjuk pontosan, hogy hogyan viszonyul a kéziratcsomó mai állapota az eredetihez, és nem ismerhető fel semmilyen szempont, amely szerint csoportosította volna a följegyzéseket Csokonai, ezért a kivonatolt könyveket jelenlegi előfordulásuknak megfelelően közlöm, és csak ott bontom meg ezt a sorrendet, ahol nyilvánvaló a kijegyzések fölcserélődése.

8. „ARTHUR FILEP tengeri útazása Brázsília, Kap, Botanibay; Port-jákszon felé, ily könyvben foglaltatik: „PHILLIPS REISE. — Nürnberg. 1791. Phillpi (Arthur) útazása. Neusudvalesbe.” (42a—43a)

Arthur Phillip 18. századi utazó volt. A Botany-bay nevű öblöt James Cook (1728—1779), Ausztrália fölfedezője találta meg 1770-ben. Partján fegyenctelepet akart létrehozni, de Phillip kapitány a közeli Port Jackson parján hozta létre azt 1787-ben. A megjelölt forrásban ezt az utat, a fegyencek szállítását írja le a hajóskapitány. Az utazás során Teneriffa szigetét is érintette gályájuk. Csokonai — bár a kéziratban pontos forrást nem, hanem csak oldalszámot ad meg —, a Magyarországon ebben az időszakban igen népszerű MAGYAR KÖNYVHÁZAT hasznáلتa. A 22 szakaszból álló sorozatot 1783-tól adták ki Pesten és Pozsonyban. több kijegyzés is származik ebből a gyűjteményből. A szerző, MOLNÁR JÁNOS (1728—1804) által fontosnak tartott külföldi könyvek magyar nyelvű kivonatait tartalmazza. Sok útleírást találunk közöttük. Phillip útibeszámolója a VI. szakaszban (1794) jelent meg (4—15. l.) Csokonai kizárólag a Teneriffára vonatkozó sorokat másolta ki, azokat viszont teljes egészében. Ír az ott termő gyümölcsökről, a sziget politikai helyzetéről, nevének eredetéről (Teneriffa = hó-hegy, a Piko nevű, állandóan hóval borított hegycsúcsról nevezték el, ami a sziget egyik legfőbb nevezetessége), és megemlíti a Teneriffán talált múmiákat is, hírnevüket az egyiptomiakéhoz hasonlítva.

9. „GEOGRAPHISCH—STATISTISCHE REISEN, nach den neuesten und besten Werken bearbeitet von KARL AUGUST ENGELHARDT. IV Bde. Dresden - Friedrichstadt. 1795.” (43a—43b)

Engelhardtnak (1768—1834) ezt a munkáját eddig sajnos nem sikerült megtalálni. Itt csak rövid kijegyzést olvashatunk, de egy másik helyen hosszabbat. Államismereti kézikönyvről van szó, amely főként az egyes országokra vonatkozó statisztikai adatokat tartalmazza. A Kanári-szigetek kereskedelmére vonatkozóan találunk itt néhányat — részben magyarra fordítva.

„MAGYAR KÖNYVHÁZ. Irá MOLNÁR JÁNOS. Pozsonyban és Pesten. 1783—1798.”²¹ (44a—44b)

A jezsuita szerzetes, később világi pap és kanonok népszerű sorozatából olvashatunk ismét részleteket.

Az első szakaszból (Pozsony, 1783.):

10. XIV. KÖNYV: *Ansonnak a' világ körül való utazása* (118. laptól)

George Anson (1697—1762) híres hajóújáról számol be, amit először 1748-ban adtak ki Londonban, majd több nyelvre is lefordították. Molnár János az 1764-es párizsi kiadást kivonatolta és fordította. Csokonai is kimásolja a mű francia címét, majd mindössze egy mondatot jegyez le a 38. lapról, mert csak itt szerepel a Kanári-szigetek egyike: „Mádérának finom borát emlegeti.”

11. XVI. KÖNYV: *Adanson Senegaliáról* (128. laptól)

Michael Adanson (1727—1806) francia botanikus és zoológus útibeszámolójának 1773-as lipcsei kiadásából olvasható részlet. A költőt csak a Teneriffán szerzett benyomások érdeklik: a Pico hegy leírása után részletesen elemzi a szerző, hogy mitől olyan ízletes a Teneriffa hegyein termő híres „Malvasiai bor”.

A harmadik szakaszból (Pozsony, 1783.)

²¹ A teljes sorozat OSZK 23086/1-22.

12. CXX. ÉS CXXI. KÖNYV: *Kook avagy luk Hajózási* illetve *Azonnak folytatása*

James Cook világ körüli utazásának népszerű leírásából a második szakaszban is kivonatol Molnár János. Az 1774-es berlini kiadást használta. (Itt nem jelöli, de a második szakasz XXXVI. könyvénel, amely szintén innen való, igen.) A kéziratcsomóban később hosszú kijegyzést találunk a mű francia kiadásából. Csak azt a néhány sort írja ki Csokonai, ami mellett a könyvben lapszéli jegyzetként ez áll: Madeirai bor, Funchal.

13. CLXXXIV – CLXXXVI. KÖNYV: *Bernoulli. Az utazásokról.*

Johann III. Bernoulli (1744–1807) a híres bázeli természettudós család tagja Berlinben tanított. Utazásainak eredményeként számos útleírás született. Ebben a kijegyzésben szintén a madeirai borról olvashatunk. Tehát mind a négy szövegrésznek azonos a témája: a Maderán termő híres bor – ez később is gyakran szerepel a följegyzésekben, láthatóan nagyon érdekelte a költőt.

14. „JOH. ERNST FABRI: *ELEMENTARGEOGRAPHIE. III^{te} Auflage. Halle. 1790–94. IV Bde.* (45a–47b)

A német Fabri (1755–1825) a geográfia és statisztika professzora, a kor egyik legfőbb szaktekintélyének számított. Előbb Göttingenben tanított, majd Berlinben, a politikai–statisztikai földrajz fő képviselőjével, Anton Friedrich Büschinggel együtt. Csokonai is ismerte, sőt nagyra tartotta műveit. Bizonyíték erre egyik Csurgóról írott levele,²² amelyben kéri Sárközy Istvánt, „hahogy fontosabb foglalatosságainak terhére nem lenne, a Fábri professzor Geographiáját Tiszteletes Budai Uramtól elhozatván, [méltoztassa] megküldeni, az a könyv eddig még legjobb a mai geographára s benne az új változások is 1796-ig ki vagynak téve, az auctor is olyan Németországban, mint nem régen Büsching vala.” Kérését így indokolja: „Mostan tehát az időnek rövidségéhez s funcionnak határozatlanságához képest, ami kicsinyt, jót akarván az enyémekek fejébe verni; a legjobb principiumú és rendű könyvekből kívánok nékiek rövid sistemát s oskolai kézikönyvet, amely zsinórjuk legyen nékiek, az én bővebb magyarázatomra készíteni.” Az évszám jelzi, hogy nem ezt a munkát kéri, hiszen ennek utolsó kötete 1794-ben jelent meg, de a következő kijegyzések forrását (*Handbuch...*) 1797-ben adták ki, és szintén Fabri a szerzője.

Az *Elementargeographie*-ből Csokonai az első kötet Kanári-szigetéről szóló fejezetét másolta ki – úgy tűnik, teljes egészében. Az államisme kívánalmainak megfelelően, részletes leírást találunk a szigetek fekvéséről, jellemzőiről, főbb termékeiről, időjárásáról, az ott élő állatokról és növényekről, a lakosokról, szokásairól, vendégszeretetükről és táncszeretetükről; külön beszél Teneriffa híres boráról és a Pico de Teyde vulkáni kitérőseiről. A negyedik kötetből a szigetek fő nevezetességei (bor és kanárimadár) mellett a kereskedelemre, lakosságra vonatkozó adatok érdekelték a költőt, és nem mulasztja el megemlíteni az első Meridián meghúzásának helyét (Ferro) sem.

15. „M. J. E. FABRI: *HANDBUCH DER NEUESTEN GEOGRAPHIE FÜR AKADEMIEN UND GYMNASIEN. – Nebst einer Einleitung in die mathematische und physikalische Erdbeschreibung. VI^{te} Auflage. Halle. 1794.*” (48a–48b)²³

A mű öt nagy fejezetben az öt földrészt tárgyalja. A harmadikban, Afrika szigetei között, külön mutatja be a Portugáliához tartozó Madera és Porto Santo szigeteket és külön a Kanári-szigeteket, amelyek „a’ Spanyolokéi”. Csokonai itt csak a Kanári-szigetek jellemzését írja ki: régi neve, egészséges levegője, főbb termékek (külön a borról), állatok (kiemelve a kanárimadarat), az első Meridián kérdése és még néhány statisztikai adat (kereskedelem, várak, „klastromok”). Az ötödik, Ausztráliát tárgyaló fejezetből csak azért írt ki néhány sort, mert ott Hawaii

²² Sárközy Istvánnak, a gimnázium egyik alapítójának, 1799. jún. 2.

²³ 1801-es, javított és bővített kiadás a kollégiumi könyvtárban: U 281.

egyik hegyének magasságát összehasonlítják a Picoéval. Végül a bevezető fejezetből másolt Csokonai az első Meridián és a mágneses Meridián meghúzásának helyéről néhány mondatot.

16. TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS: *INTRODUCTIO IN ORBIS HODIERNI GEOGRAPHIAM* (49a–50a)

Ezt a művet a lexikális rész egyik fő forrásaként részletesen bemutattam. Nem jelöli ugyan Csokonai, de Tomka-Szászky könyvének Kanári-szigetéről szóló fejezetét találjuk itt magyarra fordítva. (*Canariae, olim fortunatae Insulae.*) Előtte a K 669 lexikális részének címszavaiból olvashatunk néhányat.

17. „JO: *HÜBNER'S VOLLSTÄNDIGE GEOGRAPHIE. III. Theile. Hamburg, Frankfurt und Leipzig. 1735.*” (51a–54a)

Hübner munkája is fontos forrása volt a magyar nyelvű lexikonnak. A német kijegyzés szövegét – Szászky könyvének megfelelő részéhez hasonlóan – földarabolva olvashatjuk a megfelelő címszavaknál. Említettem, hogy néhány oldalszámot is találunk a magyar szövegben, amelyekről viszont nem jegyzett ide németül Csokonai.

18. „*MAGAZIN VON MERKWÜRDIGEN NEUEN REISEBESCHREIBUNGEN. Aus fremden Sprachen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet. [Von JOHANN REINHOLD FORSTER.] – Mit Kupfern und Landcharten. Wien. 1792, ff.*” Ebben: „*VIII^{ter} Band. Des Grafen von Ferriers – Sauveboeuf Reisen in der Türkei, Persien und Arabien während der Jahre 1782 bis 1789.*” Wien, 1792. (72a–73b)²⁴

A többkötetes gyűjteményben érdekes útleírások német fordításait találjuk. (Például a már említett *Phillip's Reise* is benne van.) Szerkesztője: J. R. Forster (1729–1798), a híres természettudós és utazó, aki fiával, Georggal együtt elkíserte Cook kapitányt világ körüli útjára; az útibeszámoló, amely J. R. Forster naplóján alapszik, Georg Forster adta ki 1776-ban angolul *A voyage round the world* címmel. Francia fordításából hosszasan jegyzett ki Csokonai. *A Magazin...* kötetei 1790-től jelentek meg, és a szerkesztő nem csupán összegyűjtötte az útleírásokat, hanem sok helyen javította is, így a szövegek lábjegyzeteiben gyakran találunk helyreigazításokat. Forster néha utal a gyűjtemény más köteteiben megjelent, hasonló témájú útleírásokra. Itt is ezt teszi: a részben német, részben magyar kijegyzés a nyolcadik kötetből való, de Forster többször említ a jegyzetekben egy hasonló témájú útleírást, ennek címét is megtaláljuk a kéziratban. Érdekes, hogy a Perzsiáról lejegyzett néhány sorból semmi nem vonatkozik közvetlenül a Kanári-szigetekre. Mégsem Perzsia leírására volt kíváncsi a költő, mert mindössze három, különböző helyekről származó bekezdésről van szó: az első a XVIII. fejezetből, amely többek között Perzsia fontosabb városait tárgyalja: csak a Schiras városának világszerte híres boráról írottak érdeklők, amelyet már Horatius is dicsért. A bor mellett kiemeli még az itt készített kitűnő rózsavizet. A másik, szintén német kijegyzés a XIX. fejezetből való, ahol az utazó az ország közigazgatásáról és a lakosokról beszél. Csokonai a perzsák műveltségéről ír ki néhány sort, és megemlíti híres költőjüket, Sadi (Háfiz) is: „Der dichter Sadi, dessen Grabmhl sich zu Schiras befindet, machte der Dichtkunst Ehre, und andre haben ihn mit Glück nachgeahmt, ohne in die schwülstige, den Morgenländern natürliche Schreibart zu verfallen.” (a 243. lapról) Tudjuk, hogy életművében milyen fontos szerepet tölt be Háfiz. Ezek szerint itt is fölfigyelt rá. A harmadik szövegrész magyarra van fordítva, és – bár nincs jelölve oldalszám –, a XVI. fejezetből való (190. l.). Ali Murat kán győzelmének örömnünepéről annyit jegyez le, hogy az embereket a kitűnő rózsavizel locsolták.

19. „R: *TOWNSON TRAVELS IN HUNGARY, 1793. [...] London, 1797.*” A francia kiadás: „*VOYAGE EN HONGRIE [...] Leipzig. 1800.*”²⁵

²⁴ OSZK 22828/8.

²⁵ Kollégiumi könyvtár U 1108.

Townson, a 18. századi utazót és Magyarországról szóló háromkötetes útleírását Csokonai leveleiben is említi. Az egyikben, Townson idézve így jellemzi szülővárosát: „Ez a lugubris tónusú Debrecen ugyan, amint Townson nevezi, nem igen ébreszti a poetai lelket.”²⁶ Pár nappal később egyszerre ír levelet édesanyjának és barátjának, Nagy Gábornak Ongáról (1801. júl. 19.), ahol Puky Istvánnál vendégeskedett. Édesanyját arról tudósítja, hogy barátaival ellátogatott Aggtelekre. Hosszan beszél el élményeit, azt is megírja, hogy „Ezt a barlangot bejárta Townson anglus, kinek róla relációját óhajtánám Nagy Gábor barátomtól magyarra fordítva megnyerni.” A Nagy Gáborhoz írott levelében a következőt olvashatjuk: „Kérsd el [a levelet], vagy ha terhedre nem lenne, menj le hozzánk s olvasd el; talán fogsz benne olyat találni, ami valamennyire interessál, kivált az agteleki barlang és Kazinczy. Az elsöre azt kérem, hogy akár magyarul fordítva, akár az eredeti franciába ne sajnáld számunkra kiküldeni Igarra, amit róla Townson írván hagyott, — az ő társa nevét az esztendő-számmal láttam a kőbe felmetszve.” Kazinczy kapcsán a tokajit is megemlíti Csokonai; hosszasan dicséri azt, a levél végén pedig elmeséli, hogy Tokajban is járt. 1802-ből szintén találunk Townsonra vonatkozó utalást: „házámnak nagyobb részét, ha townsoni szemekkel nem is, de hazafiúi szívvel bejártam;” — írja egyik levelében.²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy Magyarország földrajzát, történelmét tanulmányozva, 1801–1802 környékén sokat forgatta Csokonai a háromkötetes mű frissen megjelent francia fordítását. Az ide kijegyzett rész szempontjából is érdekes, hogy ugyanabban a levélben beszél Townsonról és a tokaji borról, mert most csupán az érdeklí, hogy mit tart az utazó a tokajiról. A *Voyage... XII. fejezetének címe: Tokay, Ses Vignes et ses Vins; Son Sol; Lithologie; Magasins de Sel.* Ebből másolt ki néhány sort (bár a 138., 139. oldalt adja meg, csak a 138. lapról), mely szerint a szerző túl drágának tartja a magyarok híres borát, és az áráért nem elég finomnak. Megemlíti, hogy Spanyolországban is nagyon finom édes bort lehet kapni, ami neki jobban ízlik, mint a tokaji. Talán emiatt a megjegyzés miatt került a Kanári-szigetekre vonatkozó följegyzésekhez Townson műve.

(9.) „*GEOGRAPHISCH—STATISTISCHE REISEN, nach den neuesten und besten Werken bearbeitet von KARL AUGUST ENGELHARDT Dresden. I—IV. Tom. 1794—1795.*” (76a—77a)

Már olvashattunk kijegyzést ebből a műből, de a kézirat azt mutatja, hogy egymástól függetlenül készültek. Itt Maderáról és Porto Santoról ír le egy hosszabb részt, majd a 147. lapról csupán egyetlen mondatot: „Jährlich segeln 5 bis 6 portug[iesische] Schiffe blos mit Maderawein nach Bengalen.” Ezt a statisztikai adatot is a maderai bor miatt jegyezte föl a költő.

20. „*M. GEORG CHRISTIAN RAFF'S GEOGRAPHIE FÜR KINDER. Nach des Verfassers Tode fortgesetzt von Christian Carl André. III. Th. Thübingen. 1791.*”²⁸ (62a—69b + 78a—79b)

Raff (1748—1788) népszerű német pedagógus volt, aki a reáltárgyak és természettudományok elsajátításának megkönnyítésére több, dialogikus formában írt tankönyvet készített. Eredetileg ez a munka is úgy jelent meg. Magyar fordítását 1791-ben adták ki (*Raff György geográfijája. A' gyengébbek elméjékhöz alkalmaztatott és magyarul kiadatott. Vátzon, 1791.*) Nem tudni, hogy Csokonai ismerte-e a fordítást. Raff másik híres műve, amelyet szintén lefordítottak magyarra is: *Naturgeschichte für Kinder.* Mindkét műre találunk utalást Csokonai írásai között:

Egyik levelében közli kéziratban levő, kiadásra váró munkáinak listáját. Közöttük: „Raff's Naturgeschichte für Kinder. Megbővítvé.”²⁹

A *D[ebreceni] Magyar Psyche* című újságparódiájában, amelyet 1795-ben Budai Ézsaiás esküvőjére írt, szintén említi Raffot:

²⁶ Festetics György grófnak, Miskolc, 1801. júl. 7.

²⁷ Széchényi Ferenc grófnak, 1802. szept. 16. Az *Árpádiász* tervéről írt, és arról, hogy fontosnak tartja hazánk történelmének és jelenlegi helyzetének megismerését. Ennek kapcsán teszi ezt a megállapítást.

²⁸ Egy 1787-es tübingeni kiadás első kötetét találtam a Kollégium könyvtárában (S 802).

²⁹ Koháry Ferenc grófnak, Komárom, 1797. nov. 8.

„Hát mikor a” híres Dafnét
 megszerette Minerva,
 A Bodzába bútt, de onnét
 Hajde, salva venia.
 Régen ilyen érte Darnét,
 Ma is éri ilyen Rafnét,
 Míg firkál Raf: für Kinder.”

Ehhez a *Jegyzésekben* : „Rafnak Munkáji vagynak für Kinder, mint Geografia és Naturalis Historia.”³⁰ Tehát ismerte mindkét művet.

Raff földrajzi munkájából folyamatos német kijegyzést olvashatunk – valószínűleg az egész Kanári-szigetekről szóló fejezetet. Csak néhol szelektál a költő, kiemelve az őt érdeklő információkat, általában pontokkal jelölve a kihagyást. A gyermekeknek szóló könyv egyszerű stílusban beszél a szigetek jellegzetességeiről és jelenlegi helyzetéről. Újat tudunk meg a lakosokról: lompos, nehézkes járásúak, piszkosak, de udvariasak és mértékletesek az evésben és ivásban. Hübner véleménye a lexikális rész *Lakosok* szócikke szerint, egészen más: „Régi lakosi lapos orrúak, hanem derék emberek; ugyan disznó módra tudnak enni: mert egy közülök megehetik egy üllő helyébe egész ketskebakot, és még rá tud tsemegélni húsz tengeri nyulat – gondolnám egész háza népével.” A szigetek fő nevezetességei: Az első és legfontosabb a hegyek vulkanitása és a földregézek, a másik örökké nyíló virágaik; egy utazó állítása szerint a leszakított virág még egy év múlva is olyan volt, mintha egy nappal azelőtt tépték volna le, a harmadik a Délkőr, amely Ferrón megy át, de helye az egyes térképeken más és más, mert az angolok Londonon, a franciák Párizson húzzák keresztül, a negyedik fő nevezetesség a „szent fa” (*Santo*), amely szintén Ferro szigetén található, és csodálatos módon látja el leveleiről folyton csepegő vízzel a szárazságtól szenvedő lakosságot. Nagyon sok kijegyzésben szerepelnek ezek az egzotikumnak számító érdekességek, kivéve az örökké nyíló virág történetét, amelyről csak itt olvashatunk. A kijegyzés megszakadt, folytatását néhány lappal arrébb találjuk. Itt már a harmadik részből, az Atlanti-óciánon való hajózást tárgyaló fejezetből van följegyzve néhány mondat – ezek nem mindig kapcsolódnak közvetlenül a Kanári-szigetekhez. Olvasás közben írhatta ki ide a számára érdekes megjegyzéseket Csokonai. Egy részüket azért, mert megemlíti a Kanári-szigetek valamelyikét, amelyet a hajósok érintettek, vagy mert utalást talált rájuk (pl. az Új-Hollandiában termő vörös gumifát a szigetek termő sárkányvérhez hasonlítják), érdekesebb viszont a kijegyzés másik csoportja: itt néhány földrészt említenek, amelyekről azt feltételezik, hogy nagy szárazföld maradványai (Bermudák), vagy azt, hogy valaha tenger borította őket (Yorktown). Ezekkel a feltevésekkel mintha Atlantisz legendáját akarta volna a költő alátámasztani.

21. „*ROBINSON DER JÜNGERE, zur angenehmen und nützlichen Unterhaltung für Kinder, von J. H. CAMPE. Wien. 1784. 2 Bde.*”³¹ (79b–81a)

Joachim Heinrich Campe (1746–1818) nagyhatású német pedagógus volt a felvilágosodás korában, nevelési elvei Rousseau-n alapulnak. Defoe Robinsonja 1719-ben jelent meg, majd sorra követték hasonló kalandos regények. Campe ennek mintájára készítette *Iffabbik Robinsonját*, ami igazából már nem is regény, hanem dialogikus formában szerkesztett, didaktikus célzatú történelmi tankönyv. Benne az édesapa beszélget gyermekeivel Robinson kalandjairól, és ez alkalmat nyújt földrajzi, történelmi ismeretek közlésére. 1779-ben jelent meg először a könyv, 1875-ben pedig már a kilencvenedik kiadás. (Magyarra csak 1836-ban fordították: *Iffabbik Robinson. Mulatságos olvasó könyv gyermekek és ifjak számára.*) Utazásai közben Robinson Maderára is eljutott. Az itt töltött napok leírását találjuk a kéziratban – némi kihagyással.

³⁰ CSOKONAI Vitéz Mihály *összes művei*. Szépprózai művek. Kiadta DEBRECZENI Attila. Bp. 1990. 131. (561–565) ls 135. (697–698).

³¹ Kollégiumi könyvtár T 690.

Természetesen ha Maderáról van szó, akkor központi téma a bor és annak készítési módja. Ezután – a Robinsonra és legénységére vonatkozó megjegyzéseket elhagyva – a Piko megpillantásának élményével folytatódik a szöveg. (A lap megjelölése hibás, 34. helyett 33. lapot írt Csokonai.)

22. „KÖZÖNSÉGES HISTÓRIA, készítette Tanítványi' számára BUDAI ÉSAIÁS. 1. Rész. Debretzenben. 1800.”³² (81a–81b)

Budai Ézsaiás (1766–1841) a mű teljes címe szerint a „Philosophia Doctora, és a Debreczeni Ref. Collegiumban Históriának, Görög Nyelvnek, és Deák Ékesszólásnak Professora” volt. A 12–13 éves Csokonai magántanítója (privatus praeceptor) az 1785/86-os tanévben. Göttingenben (1793–94) történelmet és irodalomtörténetet tanult, de szívesen hallgatott statisztikai előadásokat is.³³ Hazatérése után többek között geográfiát oktatott a Kollégiumban. Elődeihez hasonlóan, ő is a történelmi–földrajzi irányzatot követte. A *Közönséges História* négy kötetéből az első tárgyalja az egyetemes történelmet. Ennek első részében az *Özönvíz előtt való História* adatik elő. Csupán egyetlen mondat van kiejegyezve az egész könyvből, mégpedig azért, mert csupán itt fordul elő a Kanári-szigetek neve. A klíma-elmélet igazságát akarja vele bizonyítani Budai: „Igaz ugyan, hogy a' Világnak mind az öt résziben sokat különböznek az emberek egymástól, nagyságokra, természetekre, színekre, testeknek állására és formájára nézve. De ezt tseleksi a' különböző Clima (Égallya), különböző élet módja.” Ezután következik a kiejegyzett rész, amelyben mind az a kanárimadarak színével támasztja elá, amelyek „színekre nézve tsupa zöldek, nálunk pedig sárgás fejérek.” Budait különösen érdekelte a klíma-elmélet. Doktori értekezésének is ez áll a központjában: [...] azon okoról, melyek miatt a kultúra Európa északi részén a déliekhez képest késedelmesen fejlődött ki.”³⁴ De Csokonait nem valószínű, hogy itt maga az elmélet érdekelte, hiszen nem a lényegi információt másolta ki, hanem csupán a bizonyítékot. Egyébként a madarak színéről egy mai útikalauzban ezt olvashatjuk: „Tenerifán Teide-madár a neve a szigetéről elnevezett kanárimadárnak. [...] A vadon élő 'kanárik' tollazata meglehetősen szerény szürkés–zöldes színű, és nem is jó énekesek. Csupán a tenyésztés által (már a 15. században Itáliába és Franciaországba szállítottak ilyen madarakat) tettek szert szép sárga tollazatukra és híres énekhangjukra.”³⁵

23. „JOHANN HÜBNER: REALES STAATS- ZEITUNGS- UND CONVERSATIONS-LEXIKON, Leipzig”³⁶ (82a–85b)

Ebből (betűrendtől eltérve) a következő szócikkek vannak kimásolva: *Lancerotte, Porto Santo, Madera, St. Borondon, St. Christoval de la Laguna, St. Cruz, Tenerifa, Alegranza, Forteventura, Palma, Canarische Inseln, Palmas, Funchal, Ferro, Monchrico, Oratava, Teyda, Salvages* – tehát a szigetek neve, a főbb városok és néhány nevezetesség. Mivel lexikonról van szó, tömörebb, mint Hübner másik munkája, és még több száz statisztikai adatot találunk benne.

(7.) J. LUYTS: INTRODUCTIO... (86b–87b)

A K 669 jelzetű kéziratcsomó bemutatásában részletesen beszéltem erről a műről, amelyből ott a forrás és pontos oldalszám megjelölésével találunk kiejegyzést. Itt semmi utalást nem találunk arra, hogy honnan való a szöveg. A könyv 690. oldalán kezdődik az ötödik rész (*De*

³² Kollégiumi könyvtár I 911.

³³ Budai Ézsaiás göttingeni tanulmányairól és az ottani professzorokról I. BORZSÁK István: Budai Ézsaiás és klasszika – filológiánk kezdetei. Bp. 1955. 26–73.

³⁴ A dolgozat részletes bemutatását I. SZABÓ József: Budai Ézsaiás élete és földrajzi vonatkozású munkássága.... Db. 1975.

³⁵ Kanári-szigetek (Polyglott útikalauz). Bp. 1991. 6.

³⁶ A kéziratban erősen le vannak satírozva a forrást jelölő sorok, a kiadás éve pedig olvashatatlan. 1704-ben jelent meg először, és népszerűségének köszönhetően Magyarországon is több kiadása található. Az egyes kiadásokban néhány statisztikai adat különbözik. Az itt használt példányt eddig nem sikerült megtalálnunk.

Duplex America), ennek első fejezetéből (*America in genere*) másolt ki két bekezdést (X., XI. – mellettük alcímek: „*Testimonia pro America antiquitas nota*” illetve „*Motae contra ea difficultates et solutate*”). Amerika létezését feltételező, azt Atlantisszal azonosító antik szerzőket ismertet (Platon, Diodorus Siculus, Theopompus, Arisztotelész, Homérosz, Horatius és Seneca, aki megjósolta Amerika fölfedezését), majd olyanokat, akik szerint a két sziget nem azonos, és cáfolják Atlantis legendáját (Kircherus, Barlaeus). A következő bekezdésben azt tárgyalja Luyts, hogy Amerika azonos-e Salamon Ophirjával, de ennek csak az első mondatát találjuk a kéziratban. Tartalma és jellege szerint nem illik ide ez a kijegyzés. Sokkal inkább a K 669 jelzetű kézirat-csomóba, ahol a többi latin nyelvű forrásból hasonló jellegű kivonatokat találunk.

24. „*DER LEHRMEISTER oder ein allgemeines System der Erziehung... Aus d[em] Englischen von einer Gessellschaft übersetzt. Leipzig. 1763. II. Bände.*”³⁷ (88a–88b)

Ennek a tankönyvnek a szerzője ismeretlen. Tizenkét részben tárgyalja a különböző tudományokat, a harmadik rész: *Von der Architektur, Mechanik, Erdbeschreibung und Sternkunst*. Ennek egyik alfejezete: *Von den Afrikanischen Inseln*. A Teneriffára és Maderára vonatkozó rész van kírva, részletesen kiemelve a Piko.

25. „*A' VILÁG' TÖRTÉNETÉNEK TUDOMÁNYJÁRA VALÓ KÉSZÜLET. Írta SLÖTZER AUG. LAJOS. Ford. NÉMETH LÁSZLÓ Soprony. 1795.*”³⁸ (88b)

Schlözer (1735–1806) a göttingeni egyetem neves oktatója volt. Statisztikai, történelmi és politikai előadásait Budai Ézsaiás is látogatta, sőt a „Reise-Collegium hallgatásának igen örül.”³⁹ A magyarok eredetére vonatkozó nézetei kapcsán Csokonai is említi (levele Széchényi Ferenchez, 1802. szept. 16.). Valószínűleg a *Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder* (első kiadás 1779.) című művét fordította magyarra a Kazinczyval is levelező Németh László (1770–1806), a soproni evangélikus lyceum tanára, aki (1791–1794) szintén Göttingenben tanult. A könyvet tanári kézikönyvnek szánja, de „mint gyermeki olvasásra való könyvetske” is alkalmas. A második rész címe: *A Földnek változásai*. Egyik alfejezetében arról beszél a szerző, hogy „A száraz földből néhol ismét vizek lettek.” Példa erre Atlantisz, az egykor Amerika és Afrika között fekvő földrész. Csokonai csak ezt az Atlantiszra vonatkozó mondatot jegyzi ki. A következő kijegyzés – ugyanennek a résznek egy másik alfejezetéből – Maderáról szól, és természetesen nem mulasztja el híres borának említését sem. Itt tárgyalja a szerző, hogy „A növények, valamint az Emberek egy helyről más hová jutottak.” Példa erre az egykor erdővel borított, most híres bortermő sziget, amelyre Kínából hozták a szőlőtőkéket. A harmadik kijegyzésben ismét a maderai szőlőtőkéről olvashatunk egy rövid megjegyzést (oldalszám hibás, 32. helyett 30.).

26. „*DESCRIPTIO ORBIS ANTIQUI in XIV Tabulis exhibita a JO. DAVIDE KOELERO. Studio atque opera CHRISTOPHORI WEIGELII. Norinbergae*”⁴⁰ (89a)

Johann David Köhler (1684–1755) az altdorfi, majd 1735-től a göttingeni egyetem történelmi és politikaprofesszora volt. 44 térképet tartalmazó atlaszának rézmetszeteit Johann Christoph Weigel (1654–1725), a híres nürnbergi kiadó alapítója készítette. Atlaszok nélkülözhetetlenek voltak a geográfiaoktatásban, de drágaságuk miatt nagyon kevés állt a diákok rendelkezésére. Ezért is kezdeményezte Debrecenben Budai Ézsaiás a rézmetsző diákok működését, akikkel Csokonai is jó kapcsolatban volt.⁴¹ Az egyik diáknak, Karacs Ferencnek, akit a magyar kartográfia egyik megteremtőjeként tartanak számon, 1788-ból fennmaradt egy füzet, amelyben kézzel rajzolt és színezett térképeket is találunk. Mintája David Köhler *Descriptio...* című atla-

³⁷ 1765-ös, bővített kiadás a Kollégium könyvtárában S 942/ii.

³⁸ OSZK 282912.

³⁹ BORZSÁK: i. m. 56–57.

⁴⁰ Kollégiumi könyvtár U 53.

⁴¹ A rézmetsző diákok tevékenységéről, kapcsolatunkról Csokonaival I. TÓTH Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp. 1976.

sza volt.⁴² Feltételezhetően Csokonai is használta a térképgyűjteményt mint földrajzot tanuló diák, később mint földrajzot tanító praeceptor. A 43. sz. térképről (*Scena historiarum Occidentales Quinti Seculi post Christum natum in qua Imperii Romanorum et Accolarum Barbarorum status sistitur accurate*) írja kia a Kanári-szigetek régi elnevezéseit és a hozzájuk tartozó szerzői megjegyzéseket.

(7.) J. LUYTS: *INTRODUCTIO...* (89b)

Ebből a műből már kétszer olvashattunk kijegyzéseket. A forrás jelöléseként csak ennyit találunk: Luyts etc. — pag. 644. Egyetlen — eddig ki nem másolt — bekezdés olvasható itt a XI. fejezetből (*Insulae Capitis Viridis*), mellette alcím a könyvben: *Hodierna nomina Insularum Capitis Viridis*.

27. „MEUSELS LAHRBUCH DER STATISTIK. Zweite Ausgabe. Leipzig. 1794.”⁴³ (89b)

Johann Georg Meusel (1743–1796) német történész, klasszika-filológus a göttingeni egyetemen tanított. Statisztikai kézikönyvének tizennyolc fejezetében Európa országait írja le. Az egyes fejezetek felépítése azonos: alcímek szerint mutatja be az ország fekvését, lakosságát, kereskedelmét... Spanyolországnál (XIV. fejezet) röviden ír a hozzá tartozó országokról is (*Nebenländer in Afrika*), innen való a följegyzés, amelyben a Kanári-szigetek fő termékeit sorolja föl. Portugáliáról (XVIII. fejezet) a *Die Insel Madera* című részt másolta ki Csokonai.

Ezután egy budai könyvkereskedőnél, Meissner Ferencnél megvásárolható földrajzi tárgyú könyvek listája következik a kéziratban. A kereskedés 1796 és 1799 között működött, tehát a följegyzés is ebben az időben keletkezhetett. (90a–90b)

28. „JOH. GEOR. MEUSEL'S ANLEITUNG. ZUR KENNTNIS DER EUROP[ÄISCHEN] STAATENHISTORIE nach Gebauerscher Lehrart. Dritte Ausgabe. Leipzig. 1788.”⁴⁴ (91a)

A mű Európa történelmét tárgyalja tizennégy fejezetben. Spanyolország királyait felsorolja (I. fejezet), a szerző beszél X. Alfonzról is. Itt említi meg jegyzetben a Kanári-szigetek felfedezési idejére vonatkozó bizonytalanságokat, illetve megad a témához néhány irodalmat (egy spanyol, egy francia és egy angol nyelvű könyv címét), ezeket találjuk a kéziratban.

29. „MAGYAR KÖNYVHÁZ. Írá MOLNÁR JÁNOS VII. szakasz. Pesten. 1795.” (91b–92a)

A gyűjtemény más szakasziról már beszéltem előbbi följegyzéseknél. Bár nem jelzi, valójában két útbeszámoló kivonatából írt ki egy–egy mondatot Csokonai. Mindkettő Murr Gyűleményeiben jelent meg. Christoph Gottlieb von Murr (1733–1811) polihisztor, nagy utazó volt, aki protestáns létére sok misszionárius jezsuitával állt kapcsolatban. A német jezsuita, Bayer Farkas, azaz Johann Wolfgang Bayer 1749-ben indult Peruba, és 1770-ben tért vissza Európába. Utazásának leírását Murr 1776-ban adta ki, ebből kivonatolt Molnár János. A kéziratban csak a Piko hegyről van egyetlen mondat, majd az 54. lapról Murrnak az egyik útbeszámolóhoz fűzött megállapítása Porto Santo és Madera felfedezésének idejéről.

30. „NEU VERMEHRTES HISTORISCH- UND GEOGRAPHISCHES ALLGEMEINES LEXIKON von JACOB CHRISTOPH ISELIN. Basel. 1726–27. IV Voll. Supplement von Jacob Christoph Beck und Aug. Joh. Buxtorf. 1742–1744. Basel. II Voll.”⁴⁵ (102a–109b + 94a)

Iselin (1681–1737) a baseli egyetem híres történelemprofesszora volt. A mellette működő Christoph Beck (1711–1785) révén Maróthi György, a Kollégium tanára, baseli tanulmányi alatt került vele kapcsolatba. Maróthi és Beck levelezéséből tudhatjuk, hogy a debreceni professzor Bernben vásárolta meg Iselin munkáját, amelyet *Lexikon Basiliense* néven emlegetnek. A lexikon bővítéséhez (*Supplement...*) az ő segítségével is kérték, neki kellett volna a magyar

⁴² A füzetet a Kollégium könyvtárában őrzik U 68/1. i. m. 30.

⁴³ Kollégiumi könyvtár M 543.

⁴⁴ Kollégiumi könyvtár M 541.

⁴⁵ A Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye Könyvtárában Nyíregyházán Ant. 30.009.

A belső címlapon 1781-es, debreceni bejegyzés.

és erdélyi adatok bővítését elvégezni.⁴⁶ Iselin történelmi – geográfiai lexikonjában a földrajzi – statisztikai leírás mellett történelmi áttekintést is találunk, sőt az egyes szócikkek végén utal korábbi – többnyire antik – szerzőkre, akik írtak a témáról. Csokonai ezeket a megjegyzéseket sem hagyja el. Előbb a fontosabb, majd a kisebb szigetek, ezután főbb városok, nevezetességek következnek; végül fontos személyiségek neveit jegyzi ki, természetesen nem betűrendben. Az *Atlantis* címszó szerepel elsőként, pedig nem említi a szerző, hogy a Kanári-szigetek ennek maradványai lennének.

31. „RÖVID MAGYAR GEOGRAPHIA. Pesten. 1796.”⁴⁷ (94a–95b)

Szerzője nem nevezi meg magát, de könyve végén rövid verses életrajzot találunk, amelyben eddigi munkáit is megemlíti. A legkorábbi magyar nyelvű földrajzi kézikönyvek egyikéről van szó, szerzője VÁRADI BARANYI LÁSZLÓ (1729–?) Forrása Hübner: *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie* című munkája (1746. Regensburg).⁴⁸ Váradi könyve 21 szakaszból áll, és az Afrikáról szóló részben tárgyalja *Az Afrika körül lévő nevezetesebb szigetek* között a Kanáriakat, ez van kimásolva. Ugyanezeket az információkat megtaláljuk a *Vollständige Geographie* kivonatában is, sőt az sokkal bővebb.

32. „SAM. PUFFENDORFII INTRODUCTIO AD HISTORIAM EUROPEAM, lat. reddita a Jo. Frid. Cramero. Editio aucta et emendata. Francof. ad Moenum. 1704.”⁴⁹ (95b–96a)

33. „SAMUELIS VON PUFFENDORF EINLEITUNG ZU DER HISTORIE der vornehmsten Reiche und Staeten, so jetziger Zeit in Europa sich befinden. [...] Frankfurt am Mayn. 1709–1910. IV Voll.”⁵⁰ (96b)

Bár a két kijegyzés közé még írt Csokonai (ld. a következő tételt), mégis együtt kell tárgyalnunk őket, mert a német Puffendorf (1632–1694), állam-, természet- és közjogtudós, birodalmi történetíró művének eredeti német kiadásáról és annak latin fordításáról van szó. Az *Einleitung*.. első kiadása 1682–86-ban – tehát a kéziratköteg többi forrásánál sokkal korábban – jelent meg. Jelleében eltért a korabeli történelmi művektől, mert – mint a cím jelzi – az országok jelenkori történelméről van szó. Népszerűségét bizonyítja, hogy már 1687-ben latinra fordította Johann Fredrich Cramer (?–1715) német történelemprofesszor. A kijegyzések érdekessége nem csupán az, hogy ugyanabból az műből származnak, hanem hogy tartalmuk is majdnem azonos: az első Spanyolországot bemutató fejezet (II.) Kanári-szigetekre vonatkozó részéből (ugyanaz), a második Portugália történelméből való, ahol beszél a szerző Joannes Nothus portugál királyról, és közben említést tesz fiának afrikai expedíciójáról is, de csak a Maderára vonatkozó rész van – a német és latin kiadásból egyaránt – kimásolva: „Dessen /: Johannis, Königs von Portugall:/ An 1420 auch die Insul Madera erfand.” és „Johannis Portugalliae regis filius Maderam Insulam primus detexit. A. 1420.” Pedig ez az adat többször is szerepelt már. A latin nyelvű kijegyzés tovább folytatódik. A szerző felsorolja a Portugáliához tartozó szigeteket, kiemelve Maderát, a termékeny szigetet. Csak ez a rész érdekelte a költőt.

34. „GEOGRAPHISCHES HANDBUCH in Hinsicht auf Industrie und Handlung, von PAUL JAKOB BRUNS. Leipzig. 1788.”⁵¹ (96a–96b)

Brunsnak (1743–1814), a jénai egyetem teológiaprofesszorának, neves geográfusnak kézikönyve négy fejezetben mutatja be a négy ismert földrészt. A negyedikben Afrikát, ebből másolja ki Csokonai a Kanári-szigetekre vonatkozó rövid részt, majd *Tabella Hispaniae. A*, ill. *Ta-*

⁴⁶ Maróthi és Beck levelezését l. LENGYEL Imre – TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja*. = Könyv és könyvtár VIII: 1. Db. 1970.

⁴⁷ Debreceni Egyetem Könyvtára 750522.

⁴⁸ Pótsi Katalin: *A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről*. = MKsz 1994.

⁴⁹ Kollégiumi könyvtár K 500. Belül kéziratos bejegyzések: 1775., 1778. és 1802.

⁵⁰ 1689-es kiadás OSZK EUR 1785 (nincs lényegi eltérés).

⁵¹ 1849-es nürnbergi kiadás OSZK: Geo 295.

belle B.-ről a szigetek nevét és a spanyol király címét. „A Spanyol király titulusá”-ra egy későbbi kijegyzésben, Büschingnél visszautal.

35. „*HANDBUCH DER ALTEN ERDBESCHEREIBUNG, nach Anleitung der d’Anvillischen Landcharten, mit Berichtigungen aus den bewährtesten Schriftstellern. IV Theile, IV Bände. Nürnberg. 1783–1786.*”⁵² (96b)

A cím is jelzi, hogy az antik földrajzot, a régi geográfusok véleményét mutatja be a kézikönyv, ami d’Anville, a híres francia kartográfus 12 térképet tartalmazó, *Atlas Antiquus* című kötetéhez készült. A kijegyzés arról szól, hogy mit, hol és mely antik szerzők írtak az *Insulae Fortunataeról*.

36. „*Q. HORATII FLACCI OPERA OMNIA, ad modum Johannis Minellii illustrata, Studio Christiani Junckeri. Lipsiae. 1782.*”⁵³ (97a)

Juncker (1668–1714) neves német pedagógus volt, aki több klasszikus szerző művét adta ki iskolai oktatás céljára „ad modum Minellii”, a holland filológus (1625–1683) szerint. Több-ször hallhattuk, hogy Horatius az *Ódák és epodoszokban* beszél a „Boldogok szigetéről”, ő ide helyezi az Elíziumi mezőket, ahol a boldogultak lelkei nyugszanak. A megfelelő sorok vannak kimásolva latinul a VIII. Ódából. A XVI. Epodosz után azonban csak ez áll: „Nihil”. (Ez és a következő két kéziratot kijegyzés tematikailag szorosan összetartozik.)

37. „*CHRISTIAN DAVID JANI ENKLÄRENDE ANMERKUNGEN ZU HORAZENS SATYREN, EPISTELN, ODEN UND EPODEN. Aus dessen Vorlesungen. Leipzig. 1795–1798. III Voll.*”⁵⁴ (97a–98a)

Janinak (1743–1790), a hallei egyetem professzorának Horatius műveire írott latin nyelvű magyarázataiból az előbb megjelölt ódához és epodoszhoz írottakat találjuk itt.

38. „*Q. HORATII FLACCII POEMATA, CUM COMMENTARIIS JOH. MINELLII. Patavii. 1764.*”⁵⁵ (98a)

Minelli kommentárai is Horatius megnevezett műveiről szólnak, de már nem teljes egészében írja ki őket Csokonai. (A XVI. epodosz oldalszámát elhagyja: 270.)

39. „*A. F. BÜSCHING’S GROSSE ERDBESCHREIBUNG. Troppau. 1784–1787. 24 Voll.*”⁵⁶ (98b–99b)

Anton Friedrich Büsching (1724–1793) göttingeni professzort, a XVIII. század egyik legnagyobb geográfusát, az államisme megújítójaként, mint a politikai-leíró földrajz megalapítóját tartják számon. A politikai–statisztikai adatok kerülnek központba nála. Művei mintául szolgáltak sokaknak, a már említett Fabri professzornak is, akit – levele szerint – Csokonai vele egyenrangúnak tart. (Büsching nevét más levelében is említi a magyarok őseire vonatkozó nézetei miatt: Széchényi Ferenchez, 1802. szept. 16.) A 24 kötetes munka hetedik kötetében mutatja be Portugáliát és Spanyolországot. A spanyol király hosszú titulusa itt is szerepel – pontosabban utalás arra, hogy ugyanaz, mint Brunsnál, de a fejezetből most nem a Spanyolországhoz tartozó szigetek, hanem csak a Portugália fennhatósága alatt álló Madera és Porto Santo városainak, klostromainak, templomainak stb. számadatokban bővelkedő leírása érdekli.

40. „*C. PLINII SECUNDI HISTORIAE NATURALIS LIBRI XXXVII [...] Paris. II Tom. 1741.*”⁵⁷ (99b–101b)

⁵² 1800-as, bővített kiadás a Debreceni Egyetem Könyvtárában 779067. Ebben a kiadásban a négykötetes mű különböző szerzők munkája. Az egyes kötetekben a különböző földrészeket tárgyalják.

⁵³ Egy 1762-es kiadást találtam a kollégiumi könyvtárban G 5835.

⁵⁴ Kollégiumi könyvtár G 903.

⁵⁵ A Kollégium könyvtárában G 6820.

⁵⁶ Kollégiumi könyvtár U 497.

⁵⁷ Debreceni Egyetem Könyvtára 796163.

Az idősebb Plinius (23/24–79) művének gyakran emlegetett fejezetét (VI. könyv, 31.) olvashatjuk itt, amely *A Szerencse-szigetéről* szól. Az ide vonatkozó részt jegyzetekkel együtt írta ki a költő.

41. „*VOYAGE DANS L'HÉMISPHERE AUSTRAL, et autour du Monde, fait sur les Vaisseaux de Roi, l'Aventure, et la Résolution, en 1772, 73, 74 et 75. Écrit par Jacques Cook, Commandant de la Résolution; dans laquelle on a inséré la Relation du Capitaine Fourneau, et celle de MM. Forster [...] Paris. 1778.*⁵⁸ (111a–124b)

Cook kapitánynak, Ausztrália fölfedezőjének világkörüli utazását írja le a beszámoló. A francia fordításból másolt hosszasan Csokonai. A mű első kötetében olvashatunk a Kanári-szigeteken töltött napokról, ezeket az oldalakat írja ki.

A K 679/I. jelzetű kéziratcsomó jellegében eltér a másiktól. Témája ennek is a Kanári-szigetek, de – ellentétben a K 669 latin forrásaival – itt a szigetek jelenkori leírásán van a hangsúly, termékenységén, nevezetességén. Továbbra is nagyon érdeklő azonban a költőt Atlantisz, az Elfiziumi mezők és a Heszperidész szigetek, hiszen még Horatius és Plinius műveiben is megkeresi a sokat emlegett helyeket. A kivonatolt könyvek nagy része útleírás, illetve leíró jellegű földrajzi kézikönyv. A kézikönyvek egy része földrészek, más része pedig országok szerint halad. Ezeknek többsége államismereti, politikai – statisztikai mű. A leíró jellegű művekben statisztikai adatok mellett gyakran a tárgyalt ország történelméről is képet kapunk. A kijegyzések tartalma nagyon hasonló, és természetesen egy–egy információ sokszor megismétlődik. Csokonai minden kommentár nélkül újra és újra kimásolja azokat, nem hagyva el a már többször előfordult információkat sem. Nem zavarja, hogy sok adat nem egyezik. A kijegyzetelt könyvek nem mindegyike földrajzi jellegű, vannak történelmi, illetve néhány mű az antik irodalomból. Az innen származó részletek szorosan kapcsolódnak a témához. A bemutatás igazolta, hogy Csokonai jól ismerte a megjelölt könyveket, hiszen sokszor találkozunk olyan följegyzésekkel, amelyek forrása nem tárgyalja a Kanári-szigeteket, hanem csak valamilyen szempontból megemlíti azt – általában csak nagyon röviden. Ezeket a mű olvasása közben írhatta ki Csokonai, többnyire nem tartalmazzak új információt és többi kijegyzéshez képest, tanúskodnak viszont nagyfokú érdeklődéséről. Nincs nyoma annak, hogy az ide kijegyzetelt anyagot valahol fölhasználta volna. A két kéziratcsomó egyetlen „önálló” munkájába, a magyar nyelvű lexikális részbe ugyanis – Hübner és Szászky művén kívül – simmi nem került be a följegyzések adataiból, és nem is utal rájuk. A K 679/I. kötetében egyszer fedezhetünk föl közvetlen kapcsolatot a lexikális résszel – a Szászky munkájából lefordított fejezet előtt álló címszavak révén.

OROSZ BEÁTA

Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből. 1802-ben Kolozsváron jelent meg egy latin című, ám magyar nyelven íródott halotti beszéd.¹ Szerzője, Kozma Gergely, az erdélyi Szentgerice nevű község unitárius papja. Az 54 lapra terjedő mű látszólag valóban alkalmi temetési beszéd, melyet a címlapon olvashatók szerint Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna temetésén mondott el a szerző 1802 március 7-én. A mű első és utolsó néhány oldala szokványos temetési prédikáció,

58 58

¹ KOZMA Gergely: *Congregatio mixta marcalis moralis, avagy olyan halotti tanítás, melyben a közönséges hivatal megérdemlő aszszonyinak tulajdonságai leiratnak, és egy régolta üressen volt aszszonyi hivatalra is candidatio léssen.* Melyet minekutánna már a ns. maros széki marcalis congregationnak napja mert. 15-re határozottnak lenni kihírdettette volt, néhai Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna éltet ur aszszonyinak Tompai Néhai Tekintetes Nemes Botos Péter ur Isten, s Haza Törvényében jártas özveggyének érdemlett utolsó földi tisztessége megadására készített és el is mondott Szent Geritzén, 1802-ben Mártius 7-kén. Kolozsvár, 1802. 54.

mely a halott kíváló tulajdonságait, érdemeit ecseteli, és a családot a bibliából vett idézetekkel vigasztalja. A mű nagy részének szövege azonban egyáltalán nem kapcsolódik a temetési beszéd első és utolsó oldalaihoz. Lényegében nem más, mint szenvedélyes hangú tiltakozó röpirat a korabeli gyermeknevelés és iskolai oktatás elmaradottsága ellen. Érdekes, hogy a két rész tipográfiaiailag nem különül el egymástól, ami azt jelzi, hogy a szerző nagyonnis tudatosan rejtette – a cenzor megtévesztésére törekedve – pedagógiai röpiratát a temetési beszéd szövegébe.

A 18–19. század fordulóján nem volt szokatlan, hogy a szigorú cenzúra miatt eleve visszautasításra ítélt, felvilágosult gondolatokat tartalmazó munkáikat a szerzők rejtett, álcázott formában tették közzé.² A röpirat – mint időszerű, közérdekű kérdéseket népszerű formában, felvilágosító szándékkal, a közvélemény befolyásolása céljából íródott rövid munka – alkalmas volt olyan kérdések polemikus tárgyalására, melyek az adott időszakban az embereket foglalkoztatták. A 18–19. század fordulóján olyan problémák, mint az oktatás tartalmának és módszereinek korszerűsítése, a természettudományok iskolai tanításának ügye, az oktatás anyanyelvűségének kérdése, és nem utolsósorban a leányok nevelésének reformja állandóan foglalkoztatták a közvéleményt. A felvilágosodás európai gondolkodóinak az említett kérdésekkel kapcsolatos eszméi úgy tudtak csak szélesebb körben tért hódítani hazánkban, ha jól érthető formában népszerűsítették őket. A népszerűsítés fontos eszközei voltak az adott időszakban az újságok és folyóiratok, és nem utolsósorban a sokakhoz eljutó röpiratok. Ám mint a legtöbb írásművet, a röpiratokat is erőteljesen cenzúrázták. Sok esetben reménykedni sem lehetett a megjelenésükben. A nagy számban megjelenő, a korszakban igen népszerű halotti beszédekre azonban kevesebb figyelmet fordítottak a cenzorok. Így történhetett meg, hogy Kozma Gergely ártalmatlan halotti beszédnek álcázott, de nagyonnis forradalmi elveket hangoztató röpirata megjelenhetett.

A mű első része a nők egyenjogúságának kérdéseivel foglalkozik, a második rész pedig nevelés- és oktatásméleti problémákat, iskolapolitikai elképzeléseket tárgyal.

A szerző abból a gondolatból indul ki, hogy mivel a nők ugyanolyan szellemi képességekkel rendelkeznek mint a férfiak, azonos politikai és művelődési jogok illetik meg őket, mint a férfiakat.

„Talán azt állítják a Férfiak, hogy az asszonyok a Természettől s annak bölts Urától nintsenek oly nemes tehetségekkel fel ruházva minéműekkel a Férfiak bírnak, s melyek a Hivatalok viselésére meg-kívánhatók? De ebben meg tsalatkoznak, mert a gondolkozó, okoskodó, meg-fontoló, ítélő erő és tehetség, az érzésre való nemes ösztön, a jó tselekedetre vonzó kötelesség, a jó s rossz között választást tehető szabad akarat, egy halhatatlan, és szüntelen elébb, s többre törekvő Lélek nem tsak a Férfji, hanem az Asszonyi nemnek is természeti praerogatívája.”³

Tehát, ha a férfiak és nők képességei között nincs különbség, mi lehet az oka annak, hogy a nők nem kapnak azonos képzést és jogokat a férfakkal?

„Én meg-vallom egyenesen, gyanakszom: hátha tsak az Asszonyokon uralkodni kívánó Férfjiaknak tyrannismusa... szülte egyedül azt, hogy az Asszonyok a kö-

A mű egy példánya, mely valószínűleg Kozma Gergely könyvtárából, örökösei adományként került a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába, ma megtalálható a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. (Jelzete: C 98349)

² Példaként említhetjük RÁT Mátýásnak a magyar nyelv érdekében írott, és egy készülő könyv előfizetési felhívásának szövegébe rejtett nagyhatású, nemzetközi visszhangot is kiváltott röpiratát. V.ö. KÓKAY György: *Rát Mátýás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében* = MKsz 1966. 4. 305–316.

³ KOZMA Gergely: *i. m.* 7.

zönséges hivatalokból ki-maradjanak; hogy ennél fogva a Férjfiak az Aszszonyokkal szabad kénynek, s tetszések szerént bánhassanak, azonban még se légyen olyan közönséges Hivatalbéli Aszszony Személy, a ki az el-nyomatott Aszszonyok sorsán könnyebbíthessen.”⁴

Kozma Gergely véleménye szerint a férfiak önzése és önkénye az oka annak, hogy a nők nem juthattak eddig politikai jogokhoz, holott sokan közülük alkalmasak lennének hivatalviselésre is.

„Igazágtalanság az Aszszonyokat a Hivataloktól teljességgel eltiltani; holott azok is érdemesek, vagy ahhoz képest neveltetvén érdemesek lehetnek közönséges Hivatalba is lépni. Engedjétek meg, hogy az Aszszonyok is ezen rég el-veszve vélt jussokat nyerjék vissza, s ezután léphessenek Hivatalokra!”⁵

A szerző arra is választ ad, milyen hivatalokra lennének alkalmasak a nők. Alkatuk, lelki beállítottságuk miatt főként betegápolási, nevelési és oktatási feladatok ellátására biztatja őket, de azt sem zárja ki, hogy egyes kiváló képeségű nők politikai, közéleti pályára léphetnek, ha a férfiakkal azonos magas színvonalú képzésben részesülnek. A jó nevelést mindkét nem számára alapvető fontosságúnak tartja. Mint minden felvilágosult gondolkodó, Kozma is úgy érzi, a jó nevelés és a korszerű oktatás a feltétele a haladásnak.

Azt a rousseau-i elvet hangsúlyozza, hogy a gyermek lelke a születéskor még tiszta tábla, a jó, illetve a rossz nevelés alakíthatja aztán amivé végül lesz.

„A Nevelésnek annyi bé-folyása vagyon az Emberiség boldogságára vagy szerentséltenségire, hogy némelyeknek hitel felett valónak tedzhetnek. Az ember a természeti születés által még tsak valami, a külső, kedvező környülállások, a szerentsés nevelés által pedig minden lehet belőlle.”⁶

Véleménye szerint a nevelés a legfontosabb dolog a világon, hiszen ezen múlik az emberek jövője. Felteszi a kérdést:

„Avagy tehát a nevelésre, erre az emberiség boldogsága egének sarkára fordíttatik-e olyan különös figyelem, a milyet érdemlene?”⁷

Keserűen állapítja meg, hogy hazánkban kevés gondot fordítanak rá. A hazai „sínlődő nevelés mélyebb sebei” közül a szerző első helyen említi az anyai nevelés hiányosságait. Rousseau nyomán ő is azt vallja, hogy az anyának elsőrendű feladatai vannak a jó nevelés megalapozásában. Erősen ellenzi azt a korában az előkelő körökben általános szokást, hogy a születés után a gyermekeket nem az anya szoptatja, gondozza, hanem fizetett dajkára bízzák őket.

„A kiknek legelsőbben vagyon befolyások a nevelésre, azok az anyák, vagy legalább azoknak kellene lenni. S még is — fájdalom! — láthatni sok anyákat kik magzatjaiknak tsak szülő, de nem nevelő anyjai.”⁸

⁴ KOZMA Gergely: *i. m.* 9.

⁵ KOZMA Gergely: *i. m.* 11.

⁶ KOZMA Gergely: *i. m.* 19.

⁷ KOZMA Gergely: *i. m.* 21.

⁸ KOZMA Gergely: *i. m.* 21.

A szerző jól látja, hogy a csecsemő- és kisgyermekkorai anyai nevelés hiánya súlyos károkat okoz a gyermek későbbi fejlődése szempontjából. A gyermeket előbb szoptató, majd száraz dajka gondjaira bízzák. A saját kényelmüket féltő, a szórakozást hajszólo anyák

„karjairól az ártatlan kisdedet a pumi kutyátska, vagy a móditól authenticáltott szokás, vagy egyéb, le-hengerli, s nem lévén szerentséje a tsetsemőnek, hogy édes Anyja emlőiből vehesse tápláltatását, azon élés házakból, mellyeket a bölts természet számokra elegendő eledellel meg-töltött.”⁹

A természet törvényeit semmibe vevő anyák nemcsak a csecsemő szoptatását bízzák idegenre, hanem a gondozást is más végzi el helyettük. Így az a szoros érzelmi kapocs, ami anya és gyermeke között az első időkben kialakulhatna, meg sem születik. A szerző azt is nagyon károsnak tartja, hogy a későbbiekben a dajkák szerepét külföldi nevelők veszik át. A külföldi nevelők alkalmazása

„káros következéssel jár, mert miattok a Nemzeti Character elvész, az egyenes gondolkozás módja a pallérozás színe alatt el-aljasodik, a Nemzet, s Haza szeretete hangzattá válik, a nemzeti öltözet, s ősi viselet útálatba megyen, a honi erköltsők színesebb, de férgesebb erköltsőkkel tseréltetnek fel”¹⁰

A házi nevelésről szólva a szerző elítéli a kényeztetést és a túlzott keménységet, a nevelésben. Véleménye szerint az engedékeny nevelés, a túlzott kényeztetés az a forrás, melyből

„a tékozlás, a szülői tiszteletnek elvesztése, a magahittség, az akaratos vakmerőség, a kevélység, az emberiség iránt való érzéketlenség”¹¹

fakad. Ugyanilyen károsnak tartja a túlzott keménységet is:

„Vagynak nem kevesen, kik gyermekeiket legkisebb hibájukért rendkívül ostobán büntetik, indulatjoktól elragadtatván a fenytéknek határt vetni nem tudnak... Azoknak legkisebb ártatlan szabadságot sem engednek, tőlök alatszon szolgai félelmet, vak engedelmességet kívánnak. Az ilyenek szülőjöknek ugyan engedelmeskednek, de félnék tőlök, mint rajtok kegyetlenkedő tyrannusaiktól. Bennök nem barátjokat, hanem ellenségeköt képzelik. Szemök előtt jámborásgot kénytelenítvén tettetni, bészívják a kétszíniséget, alattomos titkolózást. Ezekből nevelkednek majd azok a szülői tyrannismusnak rablántzait szélyel szakgató szökevények.”¹²

Kozma Gergely nemcsak az otthoni, hanem az iskolai túlzott szigor, a testi fenytést és a lelki terrort is mélyen elítéli.

„A tapintatlan és indúlatos fenytés, a durva, megbecstelenítő lehardás, a testi büntetésnek a szó szoros értelmében vérengzéssé fajulása némelly tanítóink által valóságos virtuozitással gyakoroltatott. Ezek iskolájában a növendékek legfőbb erényétül a szolgai félelem, a vak engedelmesség tekintetett. Az ilyen nevelés gyümöltsei a titkos gyűlölség, lappangó bosszúállási vágy, hazudni kész titkolózás, s a tekintély örök megvetése lettek.”¹³

⁹ KOZMA Gergely: *i. m.* 23.

¹⁰ KOZMA Gergely: *i. m.* 25.

¹¹ KOZMA Gergely: *i. m.* 26.

¹² KOZMA Gergely: *i. m.* 27.

¹³ KOZMA Gergely: *i. m.* 29.

A szerző nemcsak a nevelés kérdéseiben vall felvilágosult elveket, hanem az oktatás tartalmának korabeli fogyatékoságait bemutatva szót ejt számos korszerűsítési törekvésről is. A falusi iskolák tananyagrendszerét vizsgálva megállapítja, hogy a falusi népiskolák legtöbbjéből úgy kerül ki a gyermek, hogy ott semmi hasznosat nem tanul, „sem írni, sem olvasni, sem józanon gondolkodni nem tud”. Kozma szerint a következő tantárgyakat kellene a népiskolákban tanítani: miután a gyermek jól megtanult olvasni és írni, elsajátította vallása alapvető tanait, meg kellene tanítani őt

„a természet históriájára, a világnak geographiai és physicalai esméretire, és közsőséges történeteire röviden, hazájának geographiai, históriai és polgári esméreteire, nemzete törvényeinek rövid summájára, a számvetés mesterségére, különböző levelek helyes készítésére, a házi és mezei gazdaságnak fundamentomira, a mechanikának kezdeteire, a hazájában és szomszéd tartományokban forgó pénzeknek és mértékeknek esméretire, az erköltstudomány azon részeire, mely hazájához minden vallásbéli tekintet nélkül tartozó kötelességeket foglalja magába.”¹⁴

A Kozma Gergely által felvázolt tananyagrendszer a felvilágosodás pedagógiai eszmerendszerének alapos ismeretégől tanúskodik. Mint az európai felvilágosult gondolkodók, ő is erőteljesen természettudományos- gyakorlati jellegű ismereteket kíván a felnövekvő ifjúságnak nyújtani. Nem hiányozhat a falusi iskolák tananyagából a földrajz, a történelem, az állampolgári ismeretek, a fizika, a matematika, az alapvető gazdálkodási ismeretek és a Locke által oly gyakran hangsúlyozott levelezés sem. Érdekes, hogy a Kozma a hitoktatást teljesen elkülöníti az erkölcstantól.

Áttérve a gimnáziumok és kollégiumok tananyagára, Kozma úgy véli, hogy ezekben a latin helyett a magyar legyen a tanítás nyelve. Minden tárgyat nemzeti nyelven oktassanak. Itt is kerüljenek előtérbe az eddig többnyire elhanyagolt természettudományok. A „kiholt nyelvek helyett” tanítsanak „mai virágzó nyeleveket”. Követeli, hogy a leendő tanítóknak és papoknak „az okos gyermek-nevelésnek theoriája egész kiterjedésében taníttassék”. 1802-ben a neveléstudomány oktatásának fontosságát még kevesen ismerték fel, ezért számít olyan jelentősnek ez a kijelentés. Kozma lényegesnek tartja a rendszeres testgyakorlást a serdülő ifjak számára, amit szerinte a gimnáziumokban szervezeten kellene megoldani.

Különösen érdekes és szokatlan, amit a papok neveléséről ír. Alapvetően fontosnak tartja, hogy

„minden papokká nevelendő ifjakkak szívéből a fanatismusnak indúlatja még jókorán gyökerestül kiszakgattassék, s helyébe a munkás felebaráti szeretet, és józan philosophián fundált tiszta critica minden tudományok felett beléjük oltatassék.”¹⁵

A vallási fanatizmusnak ez az engesztelhetetlen elítélése igazán nem megszokott a 19. század legelején.

Kozma Gergely ugyanolyan lényegesnek tartja a lányok helyes nevelését, mint a fiúkéét. Hangsúlyozza, hogy kizárólag a jól képzett, értelmes, kritikus gondolkodású nők nevelhetik helyes elvek szerint leendő gyermekeiket. Helyteleníti, hogy a lányok nálunk többnyire csak házi nevelésben részesülhetnek. „a messze haladott Brittusok és más tsinos nemzetek” példáját szem előtt tartva „köznevelő-házakat” kíván lányok számára felállítani, ahol a fiatal lányok megismerkedhetnek a

¹⁴ KOZMA Gergely: *i. m.* 30.

¹⁵ KOZMA Gergely: *i. m.* 32.

„józan philosophiának sarkalatos igazságaival, a természettel, és annak históriájából azon részekkel, melyek őket legközelebről illeteik, nemök nyavalyáival, s orvosló eszközeivel, önnön magukkal, a jó gazdasszonyságnak minden részletivel, a helyes nevelésnek mesterségével.”¹⁶

A fenti, nőnevelésre vonatkozó elképzelések a 18–19. század fordulóján igen haladónak, csaknem forradalminak számítottak. A nők számára a filozófia, az egészségügyi, orvosi, pedagógiai ismeretek oktatását általában feleslegesnek, sőt károsnak tartották ebben a korban. Kozma Gergely arra is választ ad miért van mindezen ismeretekre szükségük a nőknek. Ha korszerű és hasznos dolgokra tanítanak a leányokat, szervezett formában, képzett nevelők, akkor

„nem lenne kéntelen az asszony más szemeivel látni, más vélekedéseivel, akár jó, akár rossz legyen az, megelégedni. Így válhatnak a szép asszonyi állatokból értelmes asszonyok, a férfiakkal elsőség felett vetélkedő emberek, jól nevelő anyák.”¹⁷

A fentiekben elemzett, temetési egyházi beszédnek álcázott pedagógiai röpirat, a benne megfogalmazott felvilágosult reformgondolatok miatt, hozzájárult a hazai pedagógiai gondolkodás fejlődéséhez, a magyarnyelvű neveléstudományi irodalom, a szaknyelv kialakulásához, és ezért helyet érdemel a magyar nevelés elméletének történetében is.

A mű a kortársak körében is visszhangot váltott ki. Gombási István erdélyi református pap egy levelében részletesen elemzi:

„Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra, s még szebb elmére mutat. Örvendettem kivált, midőn látám, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas – költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvíróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kintseit, a magyar nyelv kipallérozására és megbővítésére tzelőző ujjon feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nekem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek köztünk ujjab – ujjab módin való kapásának tsinos tanálása. Egészen helybe hagyom a falusi és városki oskolák iránt említett hasznos projektomait. Rövid szóval mondva, megszerettem az egész munkát mind foglaltjára, mind előadásának módgyára nézve.”¹⁸

Gedő József, Kozma Gergely jó barátja így ír:

„Kinyomatot predikatiód által magadat mindenfelé esmeretessé tettetd... Ezentúl ügyekezsz nyert híredet fontos munkák által consolidálni. Predikatiód által már megismerttetted magadat, s utat készítettél azoknak kedves elfogadására. Olyan szerentsés üdőközben állottál elő, hogy majd originál darabjaidért a könyvnyomatok vetélkedve fogják kedvedet keresni... A bátyád azt mondá, hogy majd kéntelennek látja magát újra kinyomtattatni, olyan kapós. Ha ez úgy van, a te munkád a legelső az efféle fachban melyet másodsor is ki kell nyomtatni.”¹⁹

¹⁶ KOZMA Gergely: *i. m.* 35.

¹⁷ KOZMA Gergely: *i. m.* 36.

¹⁸ Gombási István levele Kozma Gergelyhez. Márkod, 1803. Sz. György hó 26. Idézi KOZMA Ferenc: *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata*. Kolozsvár, 1876. 37–38.

¹⁹ Gedő József levele Kozma Gergelyhez. Kolozsvár, 1803. április 4. Idézi KOZMA Ferenc: *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata*. Kolozsvár, 1876. 37.

Ezek a megjegyzések is azt mutatják, hogy a művet ismerték és olvasták Erdélyben. A munka húsz példánya eljutott Magyarországra is. Kozma Gergely, aki 1802-től kezdve levelezett Kazinczyval, 1803. július 31-én kelt levelében a következőket írta:

„Küldöm... 20 Pédányait egy Halotti Munkátskámanak azon alázatos Kérelem mellett, hogy egyet magának tartván, ha méltónak találandja, közülök egyet egyet T. T. Dugonits András, Batsányi János, Virágh Benedek, Fejér György, Döme Károly, Németh László, G. Ráday Pál, Mátyási József, Takáts József, Révai Miklós, Csokonai Mihály, Horváth Ádám, D. Kováts Mihály, D. Nagy Sámuel, P. Schedius Lajos, a Himfy Szerelmei írója Uraknak, és a G. Szétségi Ferentz Ur Bibliothecájának, alkalmatossága adódván egyszer, másszor el-méltatni ne terheltelessék. Magam megismerem ugyan kérésem merészességét, de a Tekintetes Unak méltóztatott Bizodalma bátorított megtételére.”²⁰

Kazinczy válaszelevelében 1803. szeptember 1-én így írt:

„Az Ur munkáját által adtam Csokonay Urnak Debreczenben s olvastattam véle az Ur levelét. Ó nagyra becsüli az Ur emlékezését, s ajándékát velem együtt szívesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, s szántuk az Urat, a ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kénszerítetik. Engem annak megolvasására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismerjem munkáját, s ki tudja, talán lelek benne valamit, a mi philológiai jegyzéseimet szaporíthatja.”²¹

Sajnos a levelezésekben nincs nyoma annak, hogy a Kozma által említett személyek közül Csokonain kívül kiknek küldte el Kazinczy a művet. Kozma 1805 januárjában ismét visszatért „tsekény munkátskájára” egy Kazinczyhoz írott levelében. Kéri, hogy ha a művet

„olvasásra méltóztatata, s unalmára nem lenne, róla téjendő szokott egyenes jegyzéseit vélem közleni ne terheltelessék, hogy azokat ezután használhassam.”²²

Kazinczyt ezekben az időkben nagyon lefoglalták az egyre növekvő anyagi terhek, a családjával való viszály, az otthoneremtés, a házasság, és az apaság gondjai. Úgy tűnik, nem volt ideje és türelme Kozma temetési beszédét elolvasni. Válaszából ez világosan kiderül. Ő, aki annyira érdeklődött a nevelés kérdéseiről, aki később rousseau-i elvek szerint nevelte gyermekeit, bizonyára nem az alábbi semmitmondó sorokat vetette volna papírra, ha valóban olvasta volna Kozma munkáját:

„Az Ur halotti Predikatióját meg olvastam mingyárt akkor, mikor az Ur azt nekem megküldeni méltóztatott. Szép Magyarság és ékesenszólás, sokféle olvasás tetszik rajta: de én igen nem szeretem az Alkalmatosságra írt verseket és Munkákat. Nyűgben van az író, s elakad: hideg hízelkedésnek tetszik meg érdemlett magasztalás is, mert amiket elpazérolva látunk azokra, a kiket szemeinkkel látunk,

²⁰ Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1803. júl. 31. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. köt. 79.

²¹ Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1803. szept. 1. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. köt. 95.

²² Kozma Gergely levele Kazinczynak. Sz. Gerice, 1805. jan. 28. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. köt. 251.

s magunk között ismerünk, azok mind hazug dicséretetek. De ebben nem magát az Urat, hanem az Ur hivatalát vádoljuk.”²³

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Kazinczy, hasonlóképpen sok más olvasóhoz, talán csak az első, és esetleg az utolsó néhány oldalt olvasta el a műből, amely oldalak az alkalmi temetési beszédek összes szokásos negatív ismervét magukon viselik.

Nem tudjuk pontosan, mi az oka, de könnyen elképzelhető, hogy Kazinczy érdektelensége is hozzájárult ahhoz, hogy Kozma Gergely többé nem publikált önálló munkát, a későbbiekben kizárólag fordítással foglalkozott.

FEHÉR KATALIN

²³ Kazinczy levele Kozma Gergelyhez. Ér-Semjén, 1805. márc. 1. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. köt. 274.